

स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक

शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग

अन्तर्गत एम.ए दोस्रो वर्ष दसौँ पत्रको

प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

खगेन्द्र प्रसाद काफ्ले

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०६९

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्घाय अन्तर्गत एम्.ए. नेपाली दोस्रो वर्षका छात्र श्री खगेन्द्र प्रसाद काफ्लेले **स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निकै लगनशीलता र परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०६९/०७ /१६

.....

(नेत्रमणि सुवेदी)

उप- प्राध्यापक

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्घाय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्घाय अन्तर्गत विश्व विद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री खगेन्द्र प्रसाद काफ्लेले नेपाली एम.ए. दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र उक्त प्रयोजनका लागि उपयुक्त रहेकाले स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

	नाम	हस्ताक्षर
१ विभागीय प्रमुख	प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम	(.....)
२ शोधनिर्देशक	उप.प्रा. नेत्रमणि सुवेदी	(.....)
३ बाह्य परीक्षक	प्रा. केशव सुवेदी	(.....)

मिति :- २०६९/०८ /०७

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले एम्.ए. नेपाली दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारेको हुँ । अनुसन्धान आफैमा एउटा महत्त्वपूर्ण जटिल एवं गम्भीर कार्य हो । यसका लागि समय श्रमको लगानी गरिएको हुन्छ । यसलाई समयमा पूरा गर्नको लागि निरन्तरको परिश्रम र मेहनतको आवश्यकता रहेको हुन्छ । सानो होस् वा ठूलो विषय अनुसन्धान एक्लो व्यक्तिबाट मात्र सम्पन्न हुन सक्दैन । यसका लागि अरूको सहयोग, सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, आदिको अत्यन्त आवश्यकता पर्दछ । **स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता** शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्दा मलाई धेरै व्यक्तिहरूले विभिन्न तवरले आफ्नो अमूल्य सहयोग, सरसल्लाह दिएर जुन गुण लगाउनु भएको छ त्यो मेरा निम्ति सदा अविस्मरणीय रहने छ ।

सर्व प्रथम शोधपत्रलाई व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्न विशेष कार्य गर्ने यस शोधपत्रका शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरु श्री नेत्रमणि सुवेदीले आफ्नो व्यस्त समय दिनुका साथै अमूल्य सुझाव समेत दिई मार्ग निर्देशन गरी सहयोग गर्नु भएको हुँदा यसका निम्ति म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शिक्षा ज्ञानको ज्योति हो, यही कुरालाई बुझी आफूले सामान्य शिक्षा प्राप्त गरेर पनि सन्तानलाई शिक्षाको ज्योतिले प्रकाशित पार्न सहयोग गर्ने मेरा माता पिता चूडामणि काफ्ले एवम् देवकुमारी काफ्ले कृतज्ञताका पात्र हुनु हुन्छ । पूजनीय माता पिताको आशीर्वाद नै मेरो सम्पूर्ण सफलताको सहयोगी आधार हो । उहाँहरूको आशीर्वादले नै म यहाँसम्म उभिएको छु त्यसैले पूजनीय माता पिताप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक सल्लाह सुझाव दिई शोध लेखन कार्यप्रति उत्प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख, गुरुवर्ग र प्रशासनिक कार्यमा सहयोग गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारीप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

अध्ययनका क्रममा सामग्री उपलब्ध गराई विशेष सहयोग गर्ने त्रि.वि.केन्द्रीय पुस्तकालयलाई धन्यवाद दिन्छु । प्रस्तुत शोधपत्रको शुद्ध टङ्कण गर्ने बिष्णु प्रसाद सापकोटा, मलाई सहयोग गर्ने मेरा आत्मीय मित्रहरू चूडामणि उपाध्याय, युवक उप्रेती, माया काफ्ले एवम् दाजु रमेश कुमार गौतम अनि मुकुन्द प्रसाद काफ्लेमा कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्नका लागि स्वीकृति प्रदान गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति समक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६५/०६७

क्रमाङ्क : २८०६५१

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-३२०-६४-२०००

मिति : २०६९/०७ /१६

(.....)

खगेन्द्र प्रसाद काप्ले
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

विषयसूची

शोध निर्देशकको मन्तव्य

स्वीकृतिपत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

सङ्क्षिप्तीकृत शब्द सूची

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१	विषय परिचय	१०
१.२	समस्या कथन	१०-११
१.३	शोधपत्रको उद्देश्य	११
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	११-१७
१.५	शोधपत्रको औचित्य	१८
१.६	शोधपत्रको सीमा	१८
१.७	शोधपद्धति	१८
१.७.१	सामग्री सङ्कलन विधि	१८
१.७.२	अध्ययन विधि	१८
१.७	शोधपत्रको रूपरेखा	१९

दोस्रो परिच्छेद

स्रष्टा उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१	उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त जीवनी	२०
२.१.१	जन्म र जन्मस्थान	२०
२.१.२	पारिवारिक पृष्ठभूमि	२०
२.१.३	बाल्यकाल	२१
२.१.४	शिक्षादीक्षा	२१
२.१.५	वैवाहिक अवस्था र सन्तान	२२
२.१.६	लेखकीय व्यक्तित्वका विविध आयाम	२२

२.१.६.१	अन्तर्वार्ताकार व्यक्तित्व	२२-२३
२.१.६.२	निबन्धकार व्यक्तित्व	२३
२.१.६.३	कथाकार व्यक्तित्व	२३
२.१.६.४	अनुवादक व्यक्तित्व	२४
२.१.६.५	पत्रकार व्यक्तित्व	२४-२५
२.१.७	भ्रमण	२५-२६
२.१.८	पुरस्कार तथा सम्मान	२६
२.१.९	देहान्त	२७
२.२	अन्तर्वार्ता रचनाका निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश	२७-२८

तेस्रो परिच्छेद

अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप

३.१	विषय प्रवेश	२९
३.२	अन्तर्वार्ताका विधा तत्त्वहरू	२९-३०
३.३	वार्तानायकको व्यक्तित्व	३०
३.३.१	वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व	३०
३.३.२	वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व	३०-३१
३.४	संवाद	३१-३४
३.५	परिवेश चित्रण	३४-३५
३.६	तटस्थता	३५
३.७	दृष्टिकोण	३५-३६
३.८	भाषाशैली	३६-३७
३.९	निष्कर्ष	३७

चौथो परिच्छेद

उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको अध्ययन तथा विश्लेषण

४.१	विषय प्रवेश	३८
४.२	वार्तानायकको व्यक्तित्वका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	३८-३९
४.२.१	वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व	३९-४१
४.२.२	वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व	४१-४३

४.३	संवादका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	४३-७६
४.४	परिवेश चित्रणका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	७७-७८
४.५	तटस्थताका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	७८-८१
४.६	दृष्टिकोणको आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	८१-८३
४.७	भाषाशैलीका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता	८३-८९
४.७.१	विवरणात्मक शैली	८४-८५
४.७.२	वर्णनात्मक शैली	८५-८६
४.७.३	सम्बोधनात्मक शैली	८६-८७
४.७.४	बिम्बात्मक शैली	८७-८८
४.७.५	पूर्वस्मरणको प्रयोग	८८-८९
४.८	निष्कर्ष	८९

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा शोध निष्कर्ष

५.१	परिच्छेदगत निष्कर्ष	९०-९३
५.२	शोध निष्कर्ष	९३-९५
५.३	सम्भावित शोध शीर्षकहरू	९५
	सन्दर्भ सामग्री सूची	९६-९९

चिह्न प्रयोग तथा संक्षेपीकृत शब्द सूची

चिह्न प्रयोग	अर्थ
...।,	केही अंश छोडिएको
/	वा , अथवा
—	योजक देखि सम्म
संक्षिप्त रूप	पूर्णरूप
अ.	अङ्क
अनु.	अनुवाद / अनुवादक
एम.ए.	मास्टर्स अफ आर्ट्स
चौ.संस्क.	चौथो संस्करण
छै.संस्क.	छैटौँ संस्करण
डा.	डाक्टर
ते.संस्क.	तेस्रो संस्करण
द्वि.संस्क.	द्वितीय संस्करण
दो.संस्क.	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
व.	वर्ष
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	सम्पादक
सा.संस्क.	सातौँ संस्करण

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

उत्तम कुँवर (वि.सं. १९९५-२०३९) नेपाली साहित्यका एक विशिष्ट निवार्ताकार, निबन्धकार, कथाकार, जीवनीकार, अनुवादक र पत्रकार हुन् । उनका स्रष्टा र साहित्य (२०२३) र अनुभव र अनुभूति (२०३९) गरी दुईवटा कृतिहरू प्रकाशित छन् भने उनका अनुदित उपन्यास, जीवनी, कथा, निबन्ध आदि नेपाली, रूपरेखा, नयाँ समाजजस्ता पत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका छन् ।

स्रष्टा र साहित्य वि.सं. २०२३ को गद्यतर्फको मदन पुरस्कार प्राप्त गरेको निवार्तासङ्ग्रह हो । यस कृतिमा नेपाली साहित्यका ३५ जना कवि, कथाकार, निबन्धकार, भाषाविद्, समालोचक, अनुवादक, लोकसाहित्यकार, इतिहासकार, वाङ्मयसेवी, गीतकार आदि व्यक्तित्वहरूसँगको प्रत्यक्ष कुराकानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूप्रति उच्च सम्मान प्रकट गर्दै उनीहरूको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, साहित्यिक मान्यता, धारणा, सिर्जनप्रक्रिया एवम् साहित्यिक जीवनका गतिविधिहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिमा प्रश्नोत्तरलाई सोभै प्रस्तुत गरिएको छैन । निवार्ताकारले वार्तालाप गरेको समय, स्थान र दृश्य तथा वार्तानायकका शारीरिक बनोट, वेषभूषाका साथै भावभङ्गिगमालाई शब्दचित्रको शैलीमा विभिन्न स्थानमा अङ्कन गरेका छन् । यसबाट वार्तानायकको व्यक्तित्व उज्यालिनुका साथै निवार्तामा रोचकता, नाटकीयता, आख्यानात्मकता आदिको समावेश हुन गएको छ, जसले गर्दा निवार्ताहरू यथार्थ, जीवन्त र कलात्मक बनेका छन् । अतः साहित्यिक सौन्दर्यका दृष्टिले विशिष्ट देखिएकाले उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको विधा तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- (क) उत्तम कुँवरको जीवनी, व्यक्तित्व र अन्तर्वार्ता रचनाका बीच के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ?

(ख) अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप के कस्तो छ ?

(ग) अन्तर्वार्ता तत्वका आधारमा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता के कस्तो छ ?

१.३ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :

(क) उत्तम कुँवरको जीवनी, व्यक्तित्व र अन्तर्वार्ता रचनाका बिचको सम्बन्ध देखाउनु।

(ख) अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप निर्धारण गर्नु ।

(ग) अन्तर्वार्ता तत्वका आधारमा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यमा उत्तम कुँवरको निवार्ताकार व्यक्तित्व र उनको स्रष्टा र साहित्यका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न पुस्तकहरू, शोधपत्रहरू तथा पत्रपत्रिकाहरूमा गरिएका प्रमुख चर्चाहरूलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

चित्तरञ्जन नेपाली (२०२३) ले स्रष्टा र साहित्य को 'प्रस्तावना'मा यस कृतिले नेपाली लेखकहरूको साहित्यप्रतिको मान्यता, विचारधारा, मानसिक अवस्था एवम् सामाजिक अवस्थालाई स्पष्ट पारिदिनाका साथै नेपाली साहित्यिक इतिहासको कहिल्यै नदेखिने पृष्ठलाई अगिल्लिर राखिदिएकाले यसको विशिष्ट महत्त्व रहेको बताएका छन् ।

कुमारधर शर्मा 'ज्ञानी' (२०२४) ले नेपाली पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य पढेर' शीर्षकको लेखमा यस कृतिले स्रष्टाहरूबाट काव्य र साहित्यको परिभाषा फुर्काएको (आदित्) हो, आधुनिक साहित्यलाई लिएर उद्गार पोख्न लगाएको, उनीहरूलाई 'नेराप्रप्र' को विषयमा आफ्नो राय व्यक्त गर्न लगाएको, उनीहरूलाई साहित्य क्षेत्रमा आफ्नो आगमनको कारण प्रकाश पार्न लगाएको तथा उनीहरूको वर्तमान र भावी कार्यक्रमहरूका विषयमा पाठकलाई जानकारी दिएकाले नेपाली साहित्यमा यस कृतिको पृथक् योगदान रहेको बताएका छन् ।

अभि सुवेदी (२०३५) ले नेपाली लिटरेचर : ब्याक्ग्राउन्ड एण्ड हिस्ट्रीमा स्रष्टा र साहित्य भिन्नभिन्न समय र प्रवृत्तिका सर्जकहरूसितको अन्तर्वार्ताको सुव्यवस्थित सङ्कलन

भएको र प्रस्तुत कृति नेपाली साहित्यिक पत्रकारिताको सर्वोत्कृष्ट ग्रन्थ भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

नकुल सिलवाल (२०३९) ले बगर पत्रिकाको सम्पादकीयमा स्रष्टा र साहित्यले नेपाली पत्रकारिता जगत्मा विशिष्ट स्थान राख्ने बताएका छन् ।

अभि सुवेदी (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवरका कृतिमा प्रतिबिम्बित बौद्धिक समाज' शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट कवि राजादेखि लिएर एउटा क्रान्तिकारी वामपन्थी विचार राख्ने कविलाई सँगै प्रस्तुत गरेर नेपाली साहित्यिक समाजको दुई दशकको चित्र कुनै पनि साहित्यको इतिहासले प्रस्तुत गरेभन्दा प्रभावकारी, जीवन्त र आसन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरेको ठहर गरेका छन् ।

इन्द्रबहादुर राई (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'अवरुद्ध उत्तम' शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य नेपाली साहित्यको अध्ययनका लागि अनिवार्य कृति बनेको बताएका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'मेरा आँखामा उत्तम कुँवर' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यबाट उत्तम कुँवरको पत्रकारको व्यक्तित्व झल्कने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'साक्षात्कारका तीन क्षण' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यले उत्तम कुँवरलाई अन्तर्वार्ताशिरोमणि बनाएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

कोषराज न्यौपाने (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'साहित्यिक पत्रकार उत्तम कुँवर' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट उत्तम कुँवरले धेरै साहित्यकारहरूलाई एउटै ठाउँमा राखेर चिनाएकाले नेपाली साहित्य र यसको समृद्धिमा उनको प्रशंसनीय योगदान रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

गोपीकृष्ण शर्मा (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'नेपाली भाषा र साहित्यका चिरसाधक उत्तम कुँवर' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्य अविजेय

अन्तर्वार्तासङ्कलन भएको र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यमा उत्तम कुँवर अविजेय स्तम्भ भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

घटराज भट्टराई (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवर र नेपाली साहित्य' शीर्षकको लेखमा प्रश्नहरू तयार गर्ने, सोध्ने, पूरक प्रश्न गर्ने र प्राप्त उत्तरलाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने अन्तर्वार्ताका एकएक कलामा उत्तम कुँवर सफल रहेको र स्रष्टा र साहित्य नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको श्रेष्ठ कृति भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवर र रूपरेखा' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यले नेपाली भाषा र साहित्य तथा समसामयिक समस्याप्रति बुद्धिजीवीहरूको ध्यान आकृष्ट गरेको र यस कृतिलाई अन्तर्वार्ताको सङ्कलन मात्र भनेर नपुग्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

ठाकुर पराजुली (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'चर्चा : स्रष्टा र अनुभूतिपछिको एक अलिखित पुस्तकको' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यले पैँतीसजना कविलेखकहरूलाई धुरी बनाएर समकालीन बौद्धिक वातावरण, तिनका स्रोत र समाजमा परेका तिनका अभावलाई खोतल्ने काम गरेको यो कृति उत्तम कुँवरको पत्रकारिता जीवनको अमर अनुपम आलेख भएको बताएका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव' (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ता-कला' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यमा पाठकले कथा र निबन्ध शैलीको स्वाद पाउने, अन्तर्वार्ताका क्रममा उत्तम कुँवर एउटा सचेत र प्रबुद्ध पाठकका हैसियतले वार्तानायकसमक्ष उपस्थित भएको, वार्तानायकको बाह्य रूपको चित्राङ्कनले कृति रुचिकर भएको र कृतिविशेषको विवेचनाका लागि प्रस्तुत कृति महत्त्वपूर्ण भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

नरेन्द्र चापागाई (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'राजा, राष्ट्रभाषा र उत्तम दाइ' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यमा साहित्यकारका सम्बन्धमा तरल, मार्मिक एवम् कलात्मक अभिव्यक्ति पोखिएको हुँदा उत्तम कुँवरले पाठकहरूको हृदय जित्न र अमिट माया सँगाल्न सकेको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

रमा शर्मा (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तम कुँवरप्रति श्रद्धाञ्जली' शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट नेपालका वरिष्ठ वाङ्मयसेवीहरूका जीवनका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू, विचारहरू, अनुभवहरू बुझ्ने मौका नेपाली साहित्यका जिज्ञासुहरूलाई प्रदान गरेको एवम् प्रस्तुत कृति नेपाली साहित्यको इतिहासको जानकारी र इतिहासनिर्माणका लागि उपयोगी भएको बताएकी छिन् ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'उत्तमको सम्झना' शीर्षकको लेखमा नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यमा स्रष्टा र साहित्यले खेलेको भूमिकाका कारण उत्तम कुँवर अमर रहने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

सूर्यविक्रम ज्ञवाली (२०४०) ले रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित 'सम्झनामा' शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरले नेपालका अनेक साहित्यकारहरूसँग भेटेर उनीहरूका कार्यका विषयमा अनेक प्रकारका चतुरतापूर्ण प्रश्नहरू सोधी उनीहरूका विचार, भाषा तथा कार्यका सम्बन्धमा स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट प्रकाश पारेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

हर्क गुरुङ 'लेकाली' (२०४०) ले रूपरेखामा प्रकाशित 'मैले चिनेको उत्तम' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यमा नामुद व्यक्तिहरूसित सोभै वार्तालाप गरी उनीहरूको अमूल्य अनुभूतिहरूको जगेर्ना गरेर उत्तम कुँवरले नेपाली साहित्यलाई धेरै गुन लगाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कुमार प्रधान (सन् १९८४) ले अ हिस्ट्री अफ नेपाली लिटरेचरमा उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्य मार्फत् वार्तानायकहरूका जीवनीलाई मात्रै नभएर विचारलाई समेत अगाडि ल्याएर महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको बताएका छन् ।

बोधराज भूर्तेल (२०४६) ले 'उत्तम कुँवरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा स्रष्टा र साहित्यभित्रका पैँतीसजना वार्तानायकहरूलाई उनीहरूले कलम चलाउँदै गरेको मुख्य विधाका आधारमा वर्गीकरण गरेर उनीहरूले निवार्तामा व्यक्त गरेका मुख्य धारणाहरूको अध्ययन गर्दै प्रस्तुत कृतिको नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको निष्कर्ष दिएका छन् ।

घनश्याम नेपाल (सन् १९९१) ले नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहासमा स्रष्टा र साहित्य नेपाली साहित्यको प्रयोगकाल (सन् १९६१-१९७४) मा देखापरेको महत्त्वपूर्ण कृति भएको बताएका छन् ।

घटराज भट्टराई (२०५१) ले प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्यमा उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट नेपाली अन्तर्वार्तामा मात्रै नभएर सिङ्गो नेपाली वाङ्मयमा मौलिकता र रोचकता थपेको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

माधवराज चुँदाली (२०५५) ले 'अर्घाखाँची जिल्लाको साहित्यिक योगदान' शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट अन्तर्वार्तालाई सोभो प्रश्न र उत्तरका रूपमा मात्रै नभएर त्यसमा परिवेश चित्रण र प्रवाहित कथनपद्धतिलाई प्रयोग गरेर कलात्मक रौनक पनि भर्न सकिने कुरा देखाएको बताएका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०५६) ले नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहासमा स्रष्टा र साहित्य अन्य गद्यरूपतर्फको नामी कृति भएको बताएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५८) ले स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टिमा स्रष्टा र साहित्य नेपाली अन्तर्वार्ताको गहकिलो सङ्कलन भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

यादवप्रसाद प्रसाई (२०५९) ले 'उत्तम कुँवरका कृतिहरूको विश्लेषण' शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा स्रष्टा र साहित्यका पैँतीसजना वार्तानायकहरूलाई उनीहरूका विधाका आधारमा वर्गीकरण गरेर उनीहरूले निवार्तामा व्यक्त गरेका धारणाहरूको अध्ययन गर्दै कलात्मक सम्पादन, परिवेश चित्रण, लेखकीय रूपवर्णन, तर्क-वितर्क र नाटकीय संवादात्मक वर्णनका कारण स्रष्टा र साहित्य नेपाली साहित्यको अमूल्य कृति भएको निष्कर्ष दिएका छन् ।

केशव प्रसाद उपाध्याय (२०५९) ले साहित्य प्रकाशमा उत्तम कुँवर नेपालीका सर्वश्रेष्ठ अन्तर्वार्ताकार मानिने र उनको स्रष्टा र साहित्य अन्तर्वार्ताको सर्वोत्तम नमुना ग्रन्थ भएको बताएका छन् ।

चेतवहादुर कुँवरले पुरस्कार जगदम्बा श्री तथा मदन पुरस्कारद्वारा सम्मानित व्यक्तित्वहरू (२०६२) मा स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट उत्तम कुँवरले अन्तर्वार्ता विधामा नयाँ आयाम थपेर नेपाली वाङ्मयको बहुमूल्य सेवा गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०६२) ले पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ता विधालाई हरिलोभरिलो बनाउनमा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्यको देन महत्त्वपूर्ण रहेको बताएका छन् ।

नेत्र एटम (२०६२) ले सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्राको 'भूमिकाका सन्दर्भमा स्रष्टा र साहित्यले नेपाली निवार्ताको चल्तीको राजमार्ग निर्माण गरेको बताएका छन् ।

अभि सुवेदी (२०६२) ले स्रष्टा र समयको 'अन्तर्वार्तामा आत्मकहानी : एक गतिशील संवाद' शीर्षकको भूमिकामा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य समालोचना र तत्कालीन समयचित्रणको महत्त्वपूर्ण आधार भएको र कुँवरले चित्रण गरेका पात्रपात्राहरू र तिनका सिर्जनपक्षको सर्जकहरूका निजी अनुभूतिबाट बोध गर्दा एउटा सुखद अनुभव हुने एवम् प्रस्तुत कृतिमा हामी नेपाली व्यक्तिको व्यक्तित्व कलेवर कसरी संरचित भएर आएको छ अनि त्यो कसरी जटिल बन्दै गएको छ भन्ने कुरा देखिने बताएका छन् ।

राजन भट्टराई (२०६४) ले शारदा पत्रिकामा प्रकाशित 'सीमान्त आकाशमा नयाँ सौन्दर्यशास्त्रको खोजी' शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्यले मदन पुरस्कार प्राप्त गरेपछि निवार्ताको चर्चा र अनुकरण हुन थालेको तथा कुँवरका निवार्तामा समसामयिक विषयवस्तुसित अन्तरङ्ग बढी वर्णनका साथ खोतलिएको बताएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६४) ले मिर्मिरे पत्रिकामा प्रकाशित 'नेपाली निबन्धको समसामयिक स्वरूप' शीर्षकको लेखमा निजात्मक वार्तालाई निबन्धीकरण गरिएका रचनालाई निवार्तात्मक निबन्ध भनिने एवम् यस्तो रचनामा स्रष्टाले कसैसँग भएको वार्तालापको केन्द्रमा आफूलाई अड्याएर त्यसै केन्द्रमा निबन्धको गति गुडाउने र उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्यमा यस्तो प्रवृत्ति पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

युवक उप्रेती (२०६५) ले तन्नेरीमा प्रकाशित 'सैद्धान्तिक सन्दर्भमा नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको रूपरेखा' शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यका माध्यमबाट उत्तम कुँवरले नेपालका विशिष्ट साहित्यसेवीहरूको धारणा, मान्यता, साहित्यिक जीवनका गतिविधि, तत्कालीन साहित्यिक परिवेश एवम् स्रष्टाको आत्मकथालाई अधि सारेको र प्रस्तुत कृति नेपाली अन्तर्वार्ताको मात्रै नभएर सिङ्गो नेपाली निबन्ध साहित्यकै उच्चतम प्राप्त भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

चूडामणि उपाध्याय (२०६६) ले 'नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन' शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा अन्तर्वार्ताका संरचनात्मक तत्वका आधारमा स्रष्टा र साहित्यको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गर्दै संवाद तत्व र वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा निबन्धात्मक भाषिक शिल्पको कलात्मक प्रयोग एवम् वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्वको चित्रणले प्रस्तुत कृति जीवन्त छ भन्ने कुरा बताएका छन् । उपाध्यायले यस कृतिलाई नेपाली अन्तर्वार्ताको प्रथम चरण (२००८-२०३८) को गुणात्मक उपलब्धिका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराई (२०६६) ले स्रष्टा र डिजिटल वार्ताको 'साइबर स्पेसमा हाम्रो प्रवेश र नेपाली साहित्यले अजड्ग फड्का मारेको दृश्य' शीर्षकको भूमिकामा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य नेपाली साहित्यको एक कोशेढुङ्गा भएको र यसले नेपाली स्रष्टाको अन्तरङ्ग जगत् र उनीहरूको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई उजागर गरेको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

युवक उप्रेती (२०६७) ले निवार्ताकार उत्तम कुँवर शीर्षकको अप्रकाशित स्नातक तहको शोधपत्रमा स्रष्टा र साहित्यको अन्तर्वार्ताका विधा तत्व, संरचना, शीर्षक विधानका आधारमा स्रष्टा र साहित्यको मात्र विश्लेषण गरेका छन्, तर अनुभव र अनुभूतिमा सङ्कलित फुटकर अन्तर्वार्ताको भने विश्लेषण गरेका छैनन् ।

युवक उप्रेती (२०६८) ले प्रज्ञा पत्रिकामा प्रकाशित उत्तम कुँवरको निवार्ताकला शीर्षकको लेखमा स्रष्टा र साहित्यको सैद्धान्तिक विश्लेषण गरेका छन् । स्रष्टा र साहित्यले पैतिस जना सर्जकहरूको जीवनी, कृतित्व, साहित्यिक मान्यता, पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था, आदिको चिनारी लिई नेपाली साहित्यको इतिहास निर्माण तथा अनुसन्धानका लागि पृष्ठभूमि तयार पारि दिएको, वार्तानायकको बाह्यान्तर व्यक्तित्व र परिवेशको चित्रण गरेर

वार्तालापलाई कलात्मक रूप प्रदान गरेको र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासका लागि उचित गोरेटो तयार पारि दिइएको निष्कर्ष उप्रेतीको छ ।

यसप्रकार विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न समयमा उत्तम कुँवर र स्रष्टा र साहित्यको विभिन्न ढङ्गले चर्चा गरिएको पाइए तापनि सैद्धान्तिक ढङ्गले पूर्ण विश्लेषण भएको देखिँदैन । अतः प्रस्तुत शोधपत्रमा उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य निवार्तासङ्ग्रहको तत्त्वगत आधारमा पूर्ण विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य

उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्ताहरू नेपाली साहित्यको इतिहास निर्माण र अनुसन्धानको एउटा महत्वपूर्ण आधार सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताका बारेमा सामान्य चर्चाहरू मात्रै पाइन्छन् । त्यसैले अन्तर्वार्ताका तत्वहरूका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको मूल्य स्थापित गर्नु प्रस्तुत शोध कार्यको औचित्य हो ।

१.६ शोधपत्रको सीमा

उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्ताहरूलाई नाटकीय निबन्धका रूपमा र वार्तानायकको साहित्यिक मान्यताका आधारमा अध्ययन गर्न सकिने भए पनि अन्तर्वार्ताको विधा तत्वका आधारमा मात्र प्रस्तुत शोधपत्रमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधपद्धति

यस शोधपत्रमा निम्नलिखित सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधि अंगालेर शोध कार्य गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिलाई अंगालिएको छ । यसका साथै अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक तथा शोधपत्रमा भएका चर्चा परिचर्चाहरूलाई स्रोतसामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको अध्ययनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । आधारभूत ग्रन्थका रूपमा हरिमोहन. सन् २००५. साहित्यिक विद्याए" : पुनर्विचार. दोस्रो संस्क. नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशनलाई लिइएको छ ,जसमा उल्लेख भएका अन्तर्वार्ताका तत्त्व यी छन् :

१. वार्तानायकको व्यक्तित्व	२. संवाद
३. परिवेश चित्रण	४. तटस्थता
५. दृष्टिकोण	६. भाषाशैली

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित तथा व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि तल प्रस्तुत गरिएका पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यस बाहेक अध्ययनको क्रममा आवश्यकता अनुसार उक्त परिच्छेदहरूमा थप शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूको समेत व्यवस्था गरी अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको परिच्छेदगत ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद :	शोध परिचय ।
दोस्रो परिच्छेद :	अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त परिचय ।
तेस्रो परिच्छेद :	अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप ।
चौथो परिच्छेद :	उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको अध्ययन विश्लेषण ।
पाँचौँ परिच्छेद :	शोध निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त जीवनी

अन्तर्वार्तालाई साहित्यिक स्वरूप सहित महत्व दिने अन्तर्वार्ताकारका रूपमा उत्तम कुँवर नेपाली साहित्यमा सुपरिचित रहेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रको यस परिच्छेदमा उनको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

उत्तम कुँवरको जन्म वि.सं. १९९५ जेठ १२ गते बुधवारका दिन भएको हो । काठमाडौँको पकनाजोलमा बाबु जङ्गबहादुर कुँवर र आमा भगवती कुँवरका जेठा सन्तानका रूपमा उनको जन्म भएको हो । न्वारनको नाम हरि बहादुर भए पनि नेपाली साहित्य र पत्रकारिता जगत्मा उनी उत्तम कुँवरका नामले सुपरिचित छन् । उनले राष्ट्रिय पुस्तकालयमा काम गर्दा 'अज्ञात' साहित्यभन्दा भिन्न पत्रकारिता सम्बन्धी लेखहरू प्रकाशित गराउँदा 'अंशुवर्मा तथा साहित्यिक अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशित गराउँदा 'अर्निको' उपनाम राखेको थिए (उप्रेती, २०६७ : ९) उपनाम जेसुकै राखेको भए पनि उत्तम कुँवर नेपाली अन्तर्वार्ताका क्षेत्रमा निकै परिचित व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

२.१.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

उत्तम कुँवरको जन्म काठमाडौँमा भए पनि उनको पैतृक भूमि भने वर्तमान अर्घाखाँची जिल्लामा पर्ने अर्घातोस भन्ने ठाउँ हो (उप्रेती २०६७ : ९) । उनका हजुरबुबा रणबहादुर कुँवर राणाकालमा अर्घातोसमा जिम्मावाल पदमा कार्यरत थिए । रणबहादुरका एउटी विवाहिता र अर्की ल्याइते गरी दुईजना पत्नीहरू थिए । ती दुवै पत्नीमध्ये विवाहिताबाट सात र ल्याइतेबाट एक गरी जम्मा आठजना छोराहरू भए । उत्तमका पिता जङ्गबहादुर कुँवर साहिँला सन्तान हुन् । जङ्गबहादुर कुँवर राणाकालमा सैनिक सेवामा हवलदारको पदमा कार्यरत थिए । यसै जागिर यात्राका क्रममा उनी आफ्नो पैतृक भूमिबाट काठमाडौँको पकनाजोलस्थित मामाससुराको घरमा पत्नीसँग बसेर जागिरे जीवन बिताइ रहेका थिए । यसै समयमा जङ्गबहादुर कुँवरकी पत्नी भगवती कुँवरले उत्तम कुँवरलाई जन्म दिएकी हुन् ।

२.१.३ बाल्यकाल

उत्तम कुँवर जन्मेको केही समयपछि उनका पिताले सैनिक पेसाबाट राजिनामा दिए । त्यसपछि उनी आफ्ना बाबु, बाजेसहितको संयुक्त परिवारको रेखदेखमा हुर्किन थाले । उनका हजुरबुबा त्यस क्षेत्रका प्रतिष्ठित र सम्पन्न व्यक्ति भएकाले उनको प्रारम्भिक बाल्यकाल सुखद रहेको बुझिन्छ । त्यसपछि छ वर्षको उमेरमा पुग्दासम्म आफ्नै घरमा अक्षरारम्भ गरी कखरा पढ्न सक्ने भएका उनलाई अर्घातोसको ग्रामीण परिवेशबाट अर्को परिवेश काठमाडौँमा ल्याइयो । त्यहाँ तत्कालीन राणाशासनमा पुलिस कर्नेल र पछि श्री ५ को सरकारका मुख्य सचिवसम्म हुन पुगेका उत्तमका मावली हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापाको कुशल अभिभावकत्वमा उनको बाल्यकाल व्यतीत भएको थियो । सैनिक आचरण अनुकूल कडा स्वभाव भएका चन्द्रबहादुरसँग सम्पूर्ण परिवार थर्कमान हुन्थ्यो तर उत्तम भने आफ्ना हजुरबुबाको अगाडि रही रिस शान्त पारिदिने प्रयास गर्दथे । यसरी आफ्नो नातिको निडर स्वभावबाट प्रभावित भएर चन्द्रबहादुरले उनलाई उत्तम भन्न थाले र यही नाम नेपाली साहित्य र पत्रकारिता जगत्मा चिरस्मरणीय बन्न पुगेको थियो (उप्रेती, २०६७ : १०) । उत्तम आफ्नो मामाघरमा २५ वर्षको उमेरसम्म बसे । यसरी उत्तम कुँवरको बाल्यकाल सम्पन्न परिवारको उच्च परिवेशमा रमाइलोसँग बितेको पाइन्छ ।

२.१.४ शिक्षादीक्षा

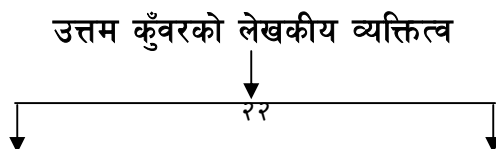
आफ्नो पुख्यौली थलो अर्घातोसमै अक्षराम्भ गरेका उत्तम कुँवरको शिक्षादीक्षा मावली हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापाको रेखदेखमा अगाडि बढेको थियो । क्षेत्रपाटीमा रहेको जुद्धोदय पब्लिक हाइस्कूलमा प्राथमिक कक्षामा भर्ना भई सोही विद्यालयबाट उनले वि.सं. २०१० मा तृतीय श्रेणीमा प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि त्रि-चन्द्र कलेजमा आई.एस्सी.मा भर्ना भई दुई वर्षसम्म अध्ययन गरे तापनि उनले यस तहको परीक्षामा सफलता प्राप्त गर्न सकेनन् । यसरी आई.एस्सी.मा असफल भएपछि वि.सं. २०१५ मा कोलम्बो योजनाअन्तर्गत भारतको बरेली भन्ने ठाउँमा गई २ वर्षमा कुखुरा पालन (पोल्ट्री फार्मिङ) सम्बन्धी विषयको अध्ययन पूरा गरेका थिए । उत्तम कुँवरको औपचारिक शैक्षिक यात्रा यतिमै सीमित रहे तापनि स्वअध्ययनका माध्यमबाट उनले आफ्नो ज्ञानको क्षितिजलाई फराकिलो बनाएको पाइन्छ । यसरी उनले विज्ञान र पोल्ट्री फार्मिङ विषयको औपचारिक अध्ययन गरे पनि उनको सम्पूर्ण जीवन साहित्य र पत्रकारितामा समर्पित रह्यो (उप्रेती, २०६७ : १०) ।

२.१.५ वैवाहिक अवस्था र सन्तान

भारतको बरेलीबाट पोल्ट्री फार्मिङको अध्ययन पूरा गरेर काठमाडौँ फर्केपछि उनी वि.सं. २०१७ देखि रूपरेखा साहित्यिक पत्रिकासँग सम्बद्ध भई सक्रिय सदस्य बन्न पुगे । रूपरेखासँग आबद्ध भइसकेपछि उनको र त्यस पत्रिकाका सम्पादक बालमुकुन्ददेव पाण्डेका बिच आत्मीय सम्बन्ध कायम भयो । यसै सिलसिलामा बालमुकुन्ददेवकै घरमा हुर्केकी उनकी भान्जी शान्ति पाण्डेसँग उत्तमको प्रेमसम्बन्ध सुरु भयो । शान्तिका अभिभावकहरूबाट स्वीकृति नभए पनि बालमुकुन्ददेवकै योजनामा वि.सं. २०२४ मा उत्तम र शान्तिको विवाह भएको थियो (उप्रेती, २०६७ : १०) त्यसपछि वि.सं. २०२६ मा अनिमा र वि.सं. २०२८ मा अनामिका गरी कुँवरका दुई छोरीको जन्म भयो । उत्तम कुँवरले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई सबै समक्ष प्रस्तुत गर्ने काममा छोरीहरूको भूमिका पनि सक्रिय रहँदै आएको छ ।

२.१.६ लेखकीय व्यक्तित्वका विविध आयाम

वि.सं. २००९ मा स्थापित 'नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय' मा विद्यार्थी जीवनदेखि नै संलग्न भई साहित्य क्षेत्रमा भुकाव राख्ने उत्तम कुँवर पत्रकारिताका क्षेत्रबाट लेखनमा प्रवेश गरेका हुन् । उनको लेखनका विविध आयामलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ - :

साहित्यिक व्यक्तित्व

अन्तर्वार्ताकार व्यक्तित्व

निबन्धकार व्यक्तित्व

कथाकार व्यक्तित्व

साहित्येतर व्यक्तित्व

अनुवादक व्यक्तित्व

पत्रकार व्यक्तित्व

२.१.६.१ अन्तर्वार्ताकार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यिक अन्तर्वार्ता विधामा उत्तम कुँवरको विशिष्ट योगदान रहेको छ । वि.सं. २०१८ माघ १५ गते बालकृष्ण समसँग लिएको अन्तर्वार्ता नै उनको प्रथम प्रकाशित अन्तर्वार्ता हो (कुँवर, २०५० : ७) । शङ्कर लामिछानेबाट प्रेरित भई अन्तर्वार्ता लिन थालेका उत्तमको वि.सं. २०२३ मा पुस्तकाकार कृतिका रूपमा **स्रष्टा र साहित्य** प्रकाशित भएको थियो । यसमा नेपाली साहित्यका ३५ जना विशिष्ट कवि, कथाकार, उपन्यासकार, नाटककार, निबन्धकार, लोकसाहित्य अन्वेषक, समालोचक, वाङ्मयसेवक र भाषासेवीसँगको साक्षात्कारलाई निवार्ताको स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यी रचनाहरूमा उत्तमले प्रश्नोत्तरको प्रक्रिया, पूरक प्रश्न सोध्ने प्रक्रिया र उत्तरलाई कलात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने कार्यमा विशिष्ट क्षमता देखाएका छन् । यी निवार्ताहरूका माध्यमबाट उनले स्रष्टाहरूको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, साहित्यिक धारणा, मान्यता एवम् साहित्यिक जीवनका गतिविधिहरू खोतल्ने जमर्को गरेका छन् (उप्रेती, २०६७ : ११) । स्रष्टा र साहित्यबाहेक उनको अनुभव र अनुभूति (२०३९) मा पनि श्री ५ वीरेन्द्र र डा. ईश्वर बरालसँगको वार्ताहरू सङ्कलित रहेका छन् ।

२.१.६.२ निबन्धकार व्यक्तित्व

वि.सं. २०२६ देखि रूपरेखाको स्थायी स्तम्भ 'केही क्षण, अनुभव र अनुभूति' अन्तर्गत प्रकाशित तथा केही अन्य पत्रिकाहरूमा प्रकाशित ५२ वटा रचनाहरूको सङ्ग्रह अनुभव र अनुभूति (२०३९) ले उनलाई निबन्धकारका रूपमा स्थापित गराएको छ । यस सङ्ग्रहमा विशुद्ध निबन्धहरू मात्रै नभई साहित्य र साहित्यको विकाससँग सम्बन्धित लेखहरू, व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित लेखहरू, भाषासित सम्बन्धित लेखहरू, पत्रपत्रिकासित सम्बन्धित लेखहरू, अन्तर्वार्ता तथा सहलेखनमा लेखिएका प्रतिवेदनहरू पनि सङ्गृहित छन् (उप्रेती, २०६७ : ११) । यी रचनाहरूले वि.सं. २०२६ देखि २०३९ सम्मको नेपाली साहित्य र बौद्धिक पर्यावरणको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ ।

२.१.६.३ कथाकार व्यक्तित्व

कथाकार व्यक्तित्व उत्तम कुँवरको व्यक्तित्वको अर्को पाटो हो । उनका 'रातको सुस्केरा सडकमा' (रूपरेखा, पूर्णाङ्क ३० : २०२०) र 'अर्को वसन्तको प्रतीक्षा' (रूपरेखा, पूर्णाङ्क ७० : २०२३) गरी २ वटा कथाहरू प्रकाशित भएका छन् । 'रातको सुस्केरा सडकमा' कथामा उत्तम वि.सं. २०२० सालतिर मामाघरबाट निस्कनु परेपछि उनले आफ्नो भविष्यप्रति कुनै किसिमको उद्देश्य नबनेको क्षणका अनुभूतिलाई कथात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरेको र 'अर्को वसन्तको प्रतीक्षा' कथामा युद्धजनित विश्वका भयावह, कोलाहल, छटपटी र बहदो यान्त्रिकताका कारण वसन्त ऋतुको आगमनसँगै बौद्धिक वर्गमा आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

उत्तम कुँवरका माथि चर्चा गरिएका व्यक्तित्वका पाटाहरू साहित्यसँग सम्बन्धित भएकाले यी कुरालाई उनको साहित्यिक व्यक्तित्वभित्र समेटिएको हो । यसका साथै कुँवरको बाह्य व्यक्तित्वका अन्य पाटाहरू पनि रहेका छन् । जसका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ-

२.१.६.४ अनुवादक व्यक्तित्व

उत्तम कुँवरले विभिन्न खालका पुस्तकको अनुवादका क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । भूर्तेल (२०४६:२९) का अनुसार उत्तमले सर हेनरी लरेन्सको जीवनीबाट उनको नेपाल बसाइ भाग जति अनुवाद गरी 'सर हेनरी लरेन्सको जीवनी' शीर्षकमा नेपाली (पूर्णाङ्क ६/७, २०२०) मा प्रकाशित गरेका छन् । त्यस्तै गरी उनले सन् १९२६ को नोबेल पुरस्कार विजेता ग्राजिया देलदाको आमा उपन्यासको केही भाग अनुवाद गरी रूपरेखा (पूर्णाङ्क १३ देखि ३२) मा प्रकाशित गरेका छन् ।

२.१.६.५ पत्रकार व्यक्तित्व

साहित्यिक एवम् साहित्येतर पत्रकारिताका क्षेत्रमा उत्तम कुँवरको संलग्नता रहे पनि मूलतः उनी साहित्यिक पत्रकारकै रूपमा परिचित छन् । पत्रकारिताका क्षेत्रमा उनले आफूलाई संवाददाता, प्रकाशक, सम्पादकजस्ता भूमिकामा सक्रिय गराएका थिए । वि.सं. २००९ मा 'नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय' को स्थापना सँगसँगै त्यहाँ स्वयंसेवक भई कार्य गरेका उत्तमले सोही पुस्तकालयबाट प्रकाशित किरण हस्तलिखित पत्रिकाको सम्पादन गरी सम्पादक बन्ने आफ्नो रहर पूरा गरेका थिए । यसपछि उनले दैनिक समाज नामको दैनिक

पत्रिकामा वि.सं. २०१२ को भदौदेखि २०१३ को अन्त्यसम्म संवाददाताको रूपमा काम गरेका थिए ।

यसै गरी भारतबाट अध्ययन गरेर फर्केपछि उनले बालमुकुन्ददेव पाण्डेको सम्पादकत्वमा प्रकाशित 'नया' समाज' दैनिकमा वि.सं. २०१७ देखि २०२३ सम्म संवाददाताको रूपमा काम गरेको देखिन्छ (भूर्तेल, २०४६ : १२) । यसै सिलसिलामा साहित्यिक व्यक्तित्वहरूसित सम्पर्क बढेपछि उनले 'अर्निको' उपनामबाट नया' समाजमा अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशित गरेको पाइन्छ । त्यस्तै राष्ट्रिय पुस्तकालयको मुखपत्रका रूपमा वि.सं. २०१७ देखि प्रकाशन हुन थालेको **रूपरेखा** द्वैमासिकको पूर्णाङ्क ६ देखि विज्ञापन सङ्कलकका रूपमा प्रवेश गरेका उत्तम वि.सं. २०१९ मा पूर्णाङ्क १३ देखि मासिक बनेको **रूपरेखा**को सम्पादकको रूपमा देखा परे । त्यति बेला **रूपरेखा**का सम्पादकमण्डल उत्तम कुँवर, योगेन्द्रनाथ अर्याल र बालमुकुन्ददेव पाण्डे थिए तर उत्तम र योगेन्द्रनाथका बीच मतभिन्नताका कारण पूर्णाङ्क ३२ देखि योगेन्द्रनाथ अर्याल **रूपरेखा**बाट अलगिए भने लामो समयसम्म सहकार्य गरिरहेका बालमुकुन्ददेव पाण्डे र उत्तम कुँवरको जोडी पनि पूर्णाङ्क २२८, वि.सं. २०३७ मा पुग्दा टुट्न पुग्यो (कुँवर, २०३९:१७८) । बालमुकुन्ददेव **रूपरेखा**बाट अलगिएपछि उत्तमले आफ्नो जीवनभरि अर्थात् वि.सं. २०३९ साउनसम्म **रूपरेखा**को सम्पादन-प्रकाशनको जिम्मेवारी लिएको देखिन्छ । उनको जीवनकालमा **रूपरेखा**का २५५ वटा अङ्कहरू प्रकाशित भएका छन् । तीमध्ये सुरुका बाह्रवटा अङ्कमा उनको संलग्नता छैन । त्यसपछिका अठारवटा अङ्कमा पाण्डे, कुँवर र अर्याल तीनैजनाको संलग्नता रहेको देखिन्छ । बालमुकुन्ददेव र उत्तमको संलग्नतामा १९७ वटा अङ्क र उत्तमको मात्रै संलग्नतामा २८ वटा अङ्कहरू प्रकाशित भएका छन् ।

रूपरेखामा काम गर्दा उनी अन्य पत्रपत्रिकाहरूमा पनि संलग्न रहेको पाइन्छ । वि.सं. २०१९ देखि २०२७ सम्म विपिनदेव हुड्गेलको सम्पादनमा विराटनगरबाट प्रकाशित **हिमालचुली** साप्ताहिकमा काठमाडौँका संवाददाताका रूपमा उनले आफ्नो छद्म नाम 'अंशुवर्मा' राखेर कार्य गरेका थिए । उत्तम कुँवर टटलद्वारा प्रकाशित **नेपाल दिस मन्थ** र पर्यटनसम्बन्धी अङ्ग्रेजी मासिक **इन्ज्याय नेपाल**मा वि.सं. २०३४ देखि उनी जीवनकालभरि सम्पादकका रूपमा रहेका थिए । यसरी उत्तमको पत्रकार व्यक्तित्व **किरण**बाट प्रारम्भ भई **दैनिक समाज**, **नयाँ समाज**, **रूपरेखा**, **हिमालचुली**, **नेपाल दिस मन्थ** हुँदै **इन्ज्याय नेपाल**सम्म विस्तारित भएको थियो ।

२.१.७ भ्रमण

उत्तम कुँवरले विभिन्न कार्य र सन्दर्भमा स्वदेश तथा विदेशको भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए । उनले खास गरी रूपरेखाको चन्दा सङ्कलन गर्ने, स्थायी ग्राहक बनाउने, विज्ञापन सङ्कलन गर्ने सिलसिलामा तथा बालचलचित्र समितिमार्फत् देशका विभिन्न भागमा भ्रमण गरेका थिए । यसै गरी उनले रूपरेखा र आफ्नो प्रस्तावित कृति प्रजातन्त्रको अभ्युदयको ज्ञान प्राप्तिका सन्दर्भमा भारतका विभिन्न भागको पनि भ्रमण गरेका थिए । युनेस्कोका लागि नेपाल राष्ट्रिय आयोगमा नेपाल प्रेस काउन्सिलको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने क्रममा सोभियत सङ्घ, पश्चिम जर्मनी, पूर्व जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटेन र थाइल्याण्ड आदि देशहरूको भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त गरे (उप्रेती, २०६७ : १३) । यी विभिन्न भ्रमणहरूबाट आर्जित ज्ञानले उनको स्रष्टा व्यक्तित्व पर्याप्त मात्रामा लाभान्वित भएको कुरालाई अनुभव र अनुभूतिभिन्नका निबन्धहरूले पुष्टि गरेका छन् ।

२.१.८ पुरस्कार तथा सम्मान

आफ्नो सम्पूर्ण जीवन साहित्य र पत्रकारिता क्षेत्रमा समर्पित गर्ने उत्तम कुँवरलाई उनको स्रष्टा र साहित्य निवार्तासङ्ग्रहका लागि वि.सं. २०२३ को गद्यतर्फको 'मदन पुरस्कार' प्रदान गरिएको थियो । यसै गरी नेपाली साहित्यिक पत्रकारिता क्षेत्रमा योगदान दिए बापत उनलाई वि.सं. २०२७ मा प्रबल गोरखा दक्षिणबाहुद्वारा विभूषित गरिएको थियो । यसका साथै बगैँचा सजावटमा समेत विशेष रुचि राख्ने उत्तमले वि.सं. २०३७ वैशाखमा उपत्यकाव्यापी बगैँचा प्रदर्शनीमा द्वितीय पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए (उप्रेती, २०६७ : १४) । आफू मदन पुरस्कार गुठी र प्रेस काउन्सिलको सदस्यमा मनोनित हुनु, विश्व सम्बन्ध परिषद्मा दुई दुई पटकसम्म उपाध्यक्षमा निर्वाचित हुनु, नेपाल बालचलचित्र समितिमा सचिव हुनु तथा केन्द्रीय फिल्म सेन्सर बोर्डमा मनोनित हुनुजस्ता अवसरलाई उनले आत्मविश्वास, प्रेरणा एवम् प्रोत्साहनका रूपमा लिएको बुझिन्छ (कुँवर, २०३९ : १९२) । उनको निधनपछि उनकी पत्नी शान्ति कुँवरले उत्तमको नाममा २०४४ सालमा उत्तम कुँवर स्मारक पुरस्कार गुठीको स्थापना गरी पुरस्कार दिने व्यवस्था गरेकी थिइन् । वि.सं. २०५० मा शान्तिको पनि देहान्त भएपछि गुठीको नामकरण उत्तम-शान्ति स्मारक पुरस्कार गुठी र पुरस्कारको नामकरण उत्तम-शान्ति पुरस्कार गरिएको छ । वर्षभरिमा नेपाली भाषामा प्रकाशित आख्यानेत्तर गद्य कृतिलाई प्रदान गरिने यो पुरस्कारअन्तर्गत पच्चीस हजार रूपैयाँ र सम्मानपत्र दिइन्छ । त्यस्तै त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत स्नातक तहमा ऐच्छिक नेपालीको तेस्रो पत्रमा उत्तमको 'महानन्द सापकोटासँग कुराकानी' शीर्षकको निवार्ता अध्ययन-अध्यापन हुनु एवम् त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागबाट विभिन्न समयमा शोधकार्य गराइनुका साथै जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस कुलेश्वरबाट स्नातक तहमा उनको **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा केन्द्रित भएर शोधकार्य गराइनु पनि उनीप्रति गरिएको सम्मान हो ।

२.१.९ देहान्त

उत्तम कुँवर बाल्यकालदेखि नै क्षयरोगबाट ग्रसित थिए । यही रोगका कारण उनी वि.सं. २०११ तिर सिकिस्त बिरामी पनि भएका थिए । औषधि-उपचारले निको भए तापनि बेलाबेलामा बल्किने गरेको यही रोगका कारण चावहिलको मैजुबहालमा वि.सं. २०३९ साउन १५ गते शुक्रवार उनको दुःखद निधन भएको हो ।

२.२ अन्तर्वार्ता रचनाका निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश

बाल्यकालमा परेको प्रभावले व्यक्तिको भावी चरित्र निर्माण गर्ने भएकाले मावलमा बसेर जुद्धोदय पब्लिक स्कुलमा पढ्ने सिलसिलामा आफूले सबभन्दा ठूलो ठान्ने हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापाले घरमा विभिन्न भाषाको पत्रिकाहरू पढ्ने गरेको देख्दा र आफ्ना एक सहपाठी साथीले आफ्नो घरमा किताब छाप्ने छापाखाना भएको कुरा गर्दा बालक उत्तम कुँवरको कलिलो मस्तिष्कमा आफूले पनि प्रेस राखेर पत्रपत्रिका छपाउने रहर जागेको थियो (कुँवर, २०३९ : १७८) । यसै गरी धनी परिवारमा हुर्केका कारण साहित्यकार बन्ने, किताब छाप्ने, सम्पादक बन्ने आदि महत्वाकाङ्क्षी योजनाहरू बालक उत्तमका मनमा जन्मेको थियो (उप्रेती, २०६७ : १४) ।

वि.सं. २००९ मा 'नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय' को स्थापना सँगसँगै यस पुस्तकालयमा उनी स्वयंसेवकका रूपमा प्रवेश गरे । पछि त्यहाँ उनले पुस्तक संरक्षक र मन्त्री बनेर कार्य गरे । त्यसबेला उनी सोही पुस्तकालयबाट प्रकाशित **किरण** हस्तलिखित पत्रिकाको पहिलो अङ्कको सम्पादन गर्छन् र आफ्नो सम्पादन फलप्राप्तिप्रति हर्षविभोर हुन पुग्छन् (कुँवर, २०३९:१८०) । यसरी उत्तमको मानसिकतामा सानैदेखि उदाएको सम्पादक बन्ने रहरको प्रथम कार्यान्वयन यहीँबाट सुरु भएको देखिन्छ ।

उत्तम कुँवर दैनिक समाजसँग पनि आवद्ध हुन पुगे । यस पत्रिकामा उनले वि.सं. २०१२ भदौदेखि २०१३ को अन्त्यसम्म संवाददाताका रूपमा कार्य गरे । कोलम्बो योजनामा अध्ययन पूरा गरेपछि काठमाडौँमा बस्न जागिर पाउन सकिने आशामा भारतको बरेलीमा कुखुरापालनको औपचारिक ज्ञान हासिल गरेर काठमाडौँ फर्केपछि, साहित्यकारहरूको त्यसबेलाको सङ्गमस्थल मानिने रश्मि रेष्ट्राँमा उनको पनि आवतजावत हुन थाल्यो । त्यहाँ हुने साहित्यिक छलफलमा उनले पनि रुचिपूर्वक भाग लिन थाले (कुँवर, २०३९:१८५) । यसै सिलसिलामा उनी बालमुकुन्ददेव पाण्डेको सम्पादनमा प्रकाशित **नयाँ समाज**मा विशेष प्रतिनिधिका रूपमा र **रूपरेखा**मा विज्ञापन सङ्कलकका रूपमा पुनः पत्रकारितासँग जोडिन पुगे । यसले गर्दा उनको विविध क्षेत्रका व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क बढ्न थाल्यो । त्यसपछि उत्तम कुँवरले नेपाली साहित्यका प्रथम निवार्ताकार शङ्कर लामिछानेबाट प्रेरित हुँदै साहित्यिक व्यक्तित्वहरूको अन्तर्वार्ता लिन थाले र त्यसलाई निवार्ताको स्वरूप दिँदै **नयाँ समाज**मा 'अर्निको' उपनामबाट प्रकाशित गर्न थाले । यसै बेला करिब बीस वर्षदेखि बस्दै आएको आफ्नो मावलबाट निस्कनुपरेपछि पहिचानको सङ्कटबाट छुटकारा पाउन उनी लेखनमा अभै समर्पित हुन गएको देखिन्छ । त्यसपछि उनले तिनै प्रकाशित २३ वटा र अप्रकाशित १२ वटा गरी जम्मा ३५ वटा निवार्ताहरूलाई सङ्कलन गरी वि.सं. २०२३ मा रूपायन प्रकाशनबाट स्रष्टा र साहित्यको प्रकाशन गरे । यस कृतिले नेपाली साहित्यको आधुनिक कालका मूर्धन्य सर्जकहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विविध आयामलाई खोतलेको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा वि.सं. २०२३ को गद्यतर्फको मदन पुरस्कार जित्न सफल स्रष्टा र साहित्य अन्तर्वार्ता सङ्ग्रह र केही फुटकर अन्तर्वार्ताको रचनाका लागि उत्तम कुँवरलाई उनको बाल्यकालीन सपना, हुर्केको परिवेश, सङ्गत, रुचि, पहिचानको सङ्कट, तत्कालीन साहित्यिक परिवेश र उनको साहित्यिक पत्रकार व्यक्तित्वले प्रेरित गरेको बुझिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप

३.१ विषय प्रवेश

नेपालीमा 'अन्तर्वार्ता' लाई अंग्रेजी 'इन्टरभ्यु' (interview) को अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । 'इन्टरभ्यु' शब्द 'इन्टर' (inter) र भ्यु (view) को संयोजित रूप हो, जसअनुसार 'इन्टर' शब्दले भित्री वा अन्तरको कुरा र 'भ्यु' शब्दले दर्शन गराउनु भन्ने अर्थ दिन्छ । यसरी 'इन्टरभ्यु' शब्दले व्यक्तिको भित्री कुराको दर्शन गर्नु वा गराउनु भन्ने बुझाउँछ । त्यस्तै, नेपालीमा 'अन्तर' र 'वार्ता' शब्द मिलेर बनेको 'अन्तर्वार्ता' शब्दमा 'अन्तर'ले भित्र र 'वार्ता'ले कुराकानी भन्ने अर्थ दिन्छ । यसबाट 'अन्तर्वार्ता' भन्नाले कसैसितको भित्री कुराकानी वा वार्तालाप भन्ने बुझिन्छ । यसै गरी अन्तर्वार्तालाई बुझाउन प्रयोग गरिने 'साक्षात्कार' शब्दले प्रत्यक्ष भेटघाटबाट प्राप्त हुने अनुभूतिलाई पनि समेट्दछ । यसरी अन्तर्वार्ताको शाब्दिक अर्थले एकअर्का बिचमा हुने भित्री कुराकानीलाई बुझाउँछ । स्रष्टाले वार्तालापका माध्यमबाट कुनै विशिष्ट साहित्यकारको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदि विविध पक्षका ज्ञात अज्ञात तथ्यहरूका साथै उसका आनुहारिक, आङ्गिक एवम् अन्तर्वैयक्तिक भावाभिव्यक्तिहरूलाई उत्खनन गरी अगाडि ल्याएको कलात्मक रचनालाई अन्तर्वार्ता भनिन्छ (उप्रेती, २०६८ : ६८) ।

३.२ अन्तर्वार्ताका विधा तत्त्व

अन्तर्वार्तामा विभिन्न तत्त्वहरूको समायोजन भएको हुन्छ, जसको समुचित प्रयोग र अन्तर्मिश्रणबाटै अन्तर्वार्ताले स्पष्ट स्वरूप प्राप्त गर्दछ (उप्रेती, २०६८ : ६८) । हरिमोहनले अन्तर्वार्ताका संवाद, पात्रको बाह्यान्तर व्यक्तित्व र दृष्टिकोण गरी जम्मा तीन ओटा तत्त्वहरू हुन्छन् भनेका छन् भने रोशन थापा 'नीरव',ले सोही तत्त्वहरूलाई अनुसरण गरेका छन्, र डी.आर. पोखरेलले विचारपक्ष, सहभागी, परिवेश, जीवनभोगको वर्णन, तटस्थता र भाषाशैली गरी अन्तर्वार्ताका ६ वटा तत्त्व हुने बताएका छन् तथा चूडामणि उपाध्यायले हरिमोहन र डी.आर. पोखरेलले प्रस्तुत गरेका तत्त्वहरूलाई संयोजन गरेका छन् भन्ने कुराको उल्लेख उप्रेती (२०६८ : ६८) ले गरेका छन् । ती लेखकहरूले प्रस्तुत गरेका तत्त्वहरू साहित्यिक अन्तर्वार्ताको संरचनालाई पूर्णता दिन पर्याप्त छैनन् भन्ने उप्रेतीको ठहर छ । यहाँ उप्रेतीले प्रस्तुत गरेका अन्तर्वार्ताका तत्त्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरी स्पष्ट पारिएको छ । तल दिएका तत्त्वहरू नै अन्तर्वार्ता विश्लेषणका प्रारूप हन् ।

१. वार्तानायकको व्यक्तित्व
२. संवाद
३. परिवेशचित्रण
४. तटस्थता
५. दृष्टिकोण
६. भाषाशैली

३.३ वार्तानायकको व्यक्तित्व

स्रष्टाले सोधेका प्रश्नहरूको उत्तर दिएर उसका जिज्ञासाहरूलाई शान्त पार्ने व्यक्ति नै वार्तानायक हो । अन्तर्वार्तामा वार्तानायकका बाह्य र आन्तरिक गरी व्यक्तित्वको दुईवटा पाटाहरूको उद्घाटन गरिएको हुन्छ (उप्रेती, २०६८ : ६८) । जसका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ-

३.३.१ वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व

बाह्य व्यक्तित्वले वार्तानायकको शारीरिक रूपाकृति र उसको वेषभूषालाई बुझाउँछ । वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्वलाई स्रष्टाले अन्तर्वार्ताको आदि, मध्य र अन्त्यमा

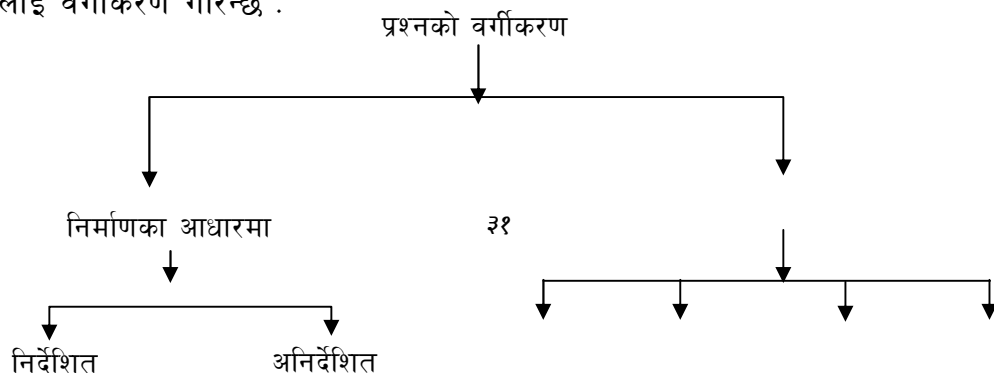
शब्दचित्रात्मक शैलीमा अङ्कन गरेको हुन्छ । यसबाट वार्तानायकको व्यक्तित्व उज्यालिनाका साथै पाठकले वार्तानायकलाई आफ्नै आँखाले देखेको अनुभव गर्दछ, जसले गर्दा अन्तर्वार्ता रोचक, यथार्थ र जीवन्त बन्दछ, (उप्रेती, २०६८ : ६९) ।

३.३.२ वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व

अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको हाउभाउ र मनोविज्ञानको पनि अवलोकन गरिन्छ । वार्तालापका क्रममा वार्तानायकले देखाएको व्यवहार, उसको बोलीमा आउने कम्पन, दृढता आदि कुराहरूबाट स्रष्टाले फरक धारणा बनाउन सक्ने भएकाले अन्तर्वार्तालाई कुराकानी मात्रै नमानेर त्यसभन्दा बढी हो भनिन्छ । तसर्थ अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको जवाफलाई मात्रै नभएर व्यवहारमाथि पनि ध्यान दिनुपर्छ भन्ने मनोवैज्ञानिकहरूको धारणा छ । अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको चेहरामा देखापरेको भाव, बोल्ने, रोकिने, मुस्कुराउने, झर्कने, गुनगुनाउने, कुरा घुमाउने, लुकाउने आदि कुराहरूका साथै उसका प्रसन्नता, पीडा, हीनता, कृष्ण आदिको प्रस्तुतिबाट वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्वको उद्घाटन गरिन्छ । वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्वको प्रकटीकरणमा स्रष्टाको प्रमुख भूमिका हुन्छ । अतः स्रष्टा वार्तानायकको अन्तर्मनसम्म पुग्न सकेन भने वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्वको प्रकटीकरण गर्न गाह्रो हुन्छ । फलतः अन्तर्वार्ता रोचक र जीवन्त हुँदैन, (उप्रेती २०६८ : ६९) । वार्तानायकको बौद्धिकस्तर र जीवनदृष्टि आन्तरिक व्यक्तित्वको मापक हो (उपाध्याय (२०६६ : २०) । समग्रमा भन्नुपर्दा वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्वलाई उद्घाटन गर्नका निम्ति स्रष्टाले वार्तानायकको मनको अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

३.४ संवाद

अन्तर्वार्ताको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्व नै संवाद हो, किनभने संवादकै माध्यमबाट यसले आफ्नो स्वरूप निर्धारण गर्छ । संवादका लागि आवश्यक सामग्री प्रश्न हो र प्रश्नका आधारमा सिङ्गो वार्ता कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ (उप्रेती, २०६८ : ७०) । प्रश्न विविध प्रकारका हुन्छन् । तलको रेखाचित्रमा साहित्यिक अन्तर्वार्तामा प्रयुक्त हुने आधारमा प्रश्नलाई वर्गीकरण गरिन्छ :

वर्णनात्मक तथ्यात्मक प्रतिक्रियात्मक सुधारात्मक

बन्द खुला मिश्रित

माथिको आरेखमा प्रश्नलाई मूल रूपमा निर्माण र अपेक्षित उत्तर गरी दुई आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । निर्माणका आधारमा प्रश्नलाई निर्देशित र अनिर्देशित गरी दुई भागमा बाँडिएको छ भने निर्देशित प्रश्नलाई बन्द, खुला र मिश्रित गरी तीन उपभागमा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै अपेक्षित उत्तरका आधारमा प्रश्नलाई वर्णनात्मक, तथ्यात्मक, प्रतिक्रियात्मक र सुधारात्मक गरी चार भागमा बाँडिएको छ । यिनका बारेमा तल चर्चा गरिन्छ :

३.४.१ निर्माणका आधारमा

अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले वार्तानायकसँग वार्तालाप गर्नका लागि कि त व्यवस्थित रूपमा प्रश्नहरू बनाएको हुन्छ या त सामान्य रूपमा टिपोट मात्रै बनाएको हुन्छ । यसै आधारमा प्रश्नलाई निर्देशित र अनिर्देशित गरी दुई भागमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) निर्देशित प्रश्न : अन्तर्वार्ताको उद्देश्यलाई मनन र विश्लेषण गरेर सोही अनुसार क्रमबद्ध र व्यवस्थित रूपमा निर्माण गरिएको प्रश्नलाई निर्देशित प्रश्न भनिन्छ । यसलाई तीन उपभागमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(अ) बन्द प्रश्न : स्रष्टाद्वारा वार्तानायकलाई प्रश्नसँगै त्यसको उत्तरहरू पनि दिएर एउटा उत्तर मात्रै छान्न लगाइने प्रश्नलाई बन्द प्रश्न भनिन्छ । यस्तो प्रश्नको एउटा उदाहरण निम्नानुसार छ :

प्रश्न : देवकोटाको कुन कृति तपाईंलाई सबैभन्दा मनपर्छ ?

उत्तर : (अ) मुनामदन (आ) पागल (इ) यात्री (ई) शाकुन्तल

(आ) खुला प्रश्न : स्रष्टाद्वारा वार्तानायकलाई विचार, धारणा र दृष्टिकोणलाई खुला रूपमा अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता दिइएको प्रश्नलाई खुला प्रश्न भनिन्छ । यस्तो प्रश्नको एउटा दृष्टान्त यसप्रकार छ :

वर्तमान नेपाली साहित्यको अवस्था कस्तो देख्नुहुन्छ ?

(इ) मिश्रित प्रश्न : बन्द र खुला दुवै मिश्रण गरिएको प्रश्नलाई मिश्रित प्रश्न भनिन्छ ।

(ख) अनिर्देशित प्रश्न : पूर्ण रूपमा निर्माण नगरिएको, विषयवस्तु तथा सोधिने प्रश्नहरूको आंशिक रूपमा टिपोट मात्र गरिएको खेसा अथवा टिपोट प्रश्नलाई अनिर्देशित प्रश्न भनिन्छ । यो अनौपचारिक प्रकृतिको हुने भएकाले वार्तानायकको बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वको अध्ययन गर्न यस्तो प्रश्नलाई उपयुक्त मानिन्छ ।

निर्देशित प्रश्नमा तयार गरिएका बाहेक अन्य प्रश्नहरू नसोधिने तर यसमा पूरक प्रश्न र प्रतिप्रश्न गर्ने स्वतन्त्रता हुने भएकाले यस्तो प्रश्नको उपयोग गरेर लिइने अन्तर्वार्ता लचिलो, प्रभावी र कलात्मक हुन्छ ।

३.४.२ अपेक्षित उत्तरका आधारमा

प्रश्नको माध्यमबाट स्रष्टाले वार्तानायकबाट निश्चित उत्तरका अपेक्षा गरेको हुन्छ । यस आधारमा प्रश्नलाई वर्णनात्मक, तथ्यात्मक, प्रतिक्रियात्मक र सुधारात्मक गरी चार प्रकारमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) वर्णनात्मक प्रश्न : कुनै वस्तु वा घटनाको विस्तृत वर्णन गरिएको उत्तरको अपेक्षा गरिने प्रश्नलाई वर्णनात्मक प्रश्न भनिन्छ, जस्तै :

तपाईं लेखनमा कसरी प्रवेश गर्नुभयो ?

(ख) तथ्यात्मक प्रश्न : कुनै निश्चित तथ्य, तिथिमिति, प्रामाणिक अड्क आदि प्राप्त गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको प्रश्नलाई तथ्यात्मक प्रश्न भनिन्छ, जस्तै:

तपाईंको वास्तविक जन्ममिति वि.सं २००० पुस २ गते हो कि वि.सं २००१ पुस २ गते ?

(ग) प्रतिक्रियात्मक प्रश्न : स्रष्टाले वार्तानायकहरूबाट प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न लगाउने अभिप्रायले तयार गरेको प्रश्नलाई प्रतिक्रियात्मक प्रश्न भनिन्छ, जस्तै:

के नेपाली साहित्यका कृतिहरू विश्वसाहित्यको हाराहारीमा पुगिसकेका छन् त छ ?

(घ) सुधारात्मक प्रश्न : अतीतमा भएका त्रुटिहरू तथा वर्तमानमा विद्यमान नीति तथा प्रवृत्तिमा सुधार गर्न आवश्यक सम्मति जुटाउन तयार पारिएको प्रश्नलाई सुधारात्मक प्रश्न भनिन्छ, यसलाई सुभावात्मक प्रश्न पनि भन्न सकिन्छ । जस्तै:-

नेपालमा पठनसंस्कारको विकास गर्नका लागि के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ला ?

स्रष्टाले अन्तर्वार्ताका लागि प्रश्न निर्माण गर्दा जटिल प्रश्न, सुभाब दिने प्रश्न, उदासीन प्रश्न र वार्तानायकको विषयभन्दा बाहिरका प्रश्न त्याग्नु जरुरी हुन्छ ।

संवादका माध्यमबाट वार्तानायकका हिजोका मान्यता र दृष्टिकोणसँग उसका आजका मान्यता र दृष्टिकोणहरूको तुलना गर्न सकिन्छ । वार्तानायक जे भन्न चाहँदैन, त्यो कुरा भनाइ छाड्नु र उत्प्रेरित गर्नु पनि स्रष्टाको धर्म भएकाले अन्तर्वार्तालाई 'संवादयुद्ध' पनि भनिन्छ । अन्तर्वार्ता प्रश्नका माध्यमबाट वार्तानायकलाई उत्खनन गर्ने एक विशिष्ट कला हो । तसर्थ स्रष्टालाई सुरुमा एक सक्षम उत्तरदाता हुनु आवश्यक हुन्छ, जसका लागि उसले पहिला नै धेरै प्रश्नहरूको आक्रमण भेलिसकेको हुनुपर्छ (उप्रेती, २०६८ : ७०)। संवाद अधि बढ्ने क्रममा वार्तानायकसित स्पष्टीकरण लिनका लागि पूरक प्रश्न गरिन्छ, जसले अन्तर्वार्तालाई रोचक बनाउँछ । कतिपय अवस्थामा स्रष्टा र वार्तानायक भिन्न विचारका हुने गर्छन् वा समान बौद्धिक स्तरका हुने गर्छन् । यस्तो स्थितिमा अन्तर्वार्तालाई 'दुई दिमागको जम्काभेट' भन्न सकिन्छ । संवादकै माध्यमबाट वार्तानायकको योगदानको चिनारी, कुण्ठाको प्रस्तुति, कौतूहलको समाधान, कार्ययोजनाको जानकारी, मान्यताको प्रकटीकरण, कारुणिकताको प्रस्तुति, कला, साहित्य, राजनीति, समाज, जीवन, कृति, स्रष्टा,

पुरस्कार, साहित्यिक संस्थाप्रतिको धारणा आदि व्यापक पक्षहरू उद्घाटन हुने भएकाले यो तःएव अन्तर्वार्ताको मेरुदण्ड हो ।

३.५ परिवेश चित्रण

स्रष्टा र वार्तानायकले वार्तालाप गरेको समय, स्थान र दृश्यलाई परिवेश भनिन्छ । वार्तामा भन्दा निवार्तामा स्पष्टसित परिवेशको चित्रण गरिएको हुन्छ । वार्तामा परिवेश राम्ररी प्रकट हुन सक्दैन । परिवेशको यथार्थ चित्रणले स्रष्टाले बोलेका कुराहरू र देखाएको व्यवहारको विश्वसनीयतामा वृद्धि हुन्छ । परिवेशको चित्रणमा स्रष्टाको भाषिक कौशल प्रकट हुनुका साथै वार्ताको रोचकतामा वृद्धि हुन्छ । परिवेशको चित्रणले दृश्यको सिर्जना गर्ने भएकाले पाठकमा आफू स्रष्टा र वार्तानायकले साक्षात्कार गरेकै स्थान र समयमा पुगेको कलात्मक भ्रमको सिर्जना हुन्छ (उप्रेती, २०६८ : ७१) । परिवेशको चित्रणका लागि स्रष्टाले वर्णनात्मक र चित्रात्मक शैलीलाई उपयोग गरेको हुन्छ ।

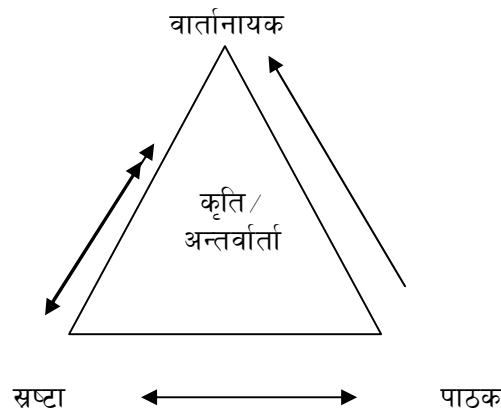
३.६ तटस्थता

स्रष्टाले वार्तानायकसित वार्तालाप गर्दा र गरिसकेपछि घटना एवम् वार्तानायकप्रति निष्पक्ष भएर प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । यो तःएव वार्तामा भन्दा निवार्तामा स्पष्टसित देख्न सकिन्छ । स्रष्टा वार्तानायकको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबाट अति प्रभावित भएपछि उससँग वार्तालाप गर्न जान्छ । वार्तालापका क्रममा स्रष्टाले वार्तानायकमा धारणा, व्यवहार, स्वभाव, ज्ञान, विशिष्टता, कमजोरी आदिबारे पनि थाहा पाउँछ । वार्तालाप पश्चात् स्रष्टामा वार्तानायकप्रति कि त श्रद्धा जाग्छ कि त मोहभङ्ग हुन्छ, या त घृणा नै उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले भोगेको अविस्मरणीय घटनालाई पुनरावलोकन गर्दा वार्तानायकले गरेका राम्रा-नराम्रा सबै घटना र व्यवहारलाई विनासङ्कोच र विनाअतिरञ्जना प्रस्तुत गर्नुलाई नै तटस्थता भनिन्छ (उप्रेती, २०६८ : ७१) । तटस्थताले अन्तर्वार्तालाई प्रमाणिक र रोचक बनाउनुका साथै स्रष्टाको निर्भिकता र इमानदारीतालाई प्रकट गर्छ । अन्तर्वार्ता वार्तानायकलाई खुसी पार्न गरिने चाकडी होइन, तसर्थ नजिकका र पूर्वपरिचित स्रष्टाको अन्धभक्त नभई निडरतापूर्वक उससित खुलेर वार्तालाप गर्नु पनि तटस्थता हो । अर्को शब्दमा भन्दा स्रष्टाले वार्तानायकहरूसँग एकैपटक अथवा फरक समयमा वार्तालाप गर्दा 'कसैलाई काखा, कसैलाई पाखा' गर्नुहुँदैन । त्यस्तै प्रश्नहरू पूर्वाग्रहयुक्त र उत्तरहरू

दम्भपूर्ण वा आत्मकेन्द्रित भयो भने अन्तर्वार्ता रुचिकर हुँदैन । त्यस्तो खालको अन्तर्वार्ताको साहित्यिक मूल्य न्यून हुने भएकाले अन्तर्वार्तामा स्रष्टा र वार्तानायक दुवैले तटस्थ हुनु आवश्यक हुन्छ ।

३.७ दृष्टिकोण

अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको रुचि, स्वभाव, व्यवहार, जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदिप्रति स्रष्टाको तथा स्रष्टाप्रति वार्तानायकको हेराइलाई दृष्टिकोण भनिन्छ । अन्तर्वार्ताको पठन पश्चात् पाठकले स्रष्टा र वार्तानायक, दुवैको व्यवहार, स्वभाव, तार्किकता दुर्बलताको मूल्याङ्कन गरी छुट्टै धारणा बनाउँछ । यस क्रममा स्रष्टा र खास गरी वार्तानायकप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुने, मोहभङ्ग हुने अथवा घृणा नै उत्पन्न हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ । तर यो कुरा भने अन्तर्वार्तामा अभिव्यक्त हुन सक्दैन । वार्तानायकसँग भेट गर्नुपूर्व र भेटपश्चात् स्रष्टाले अनुभूत गरेको एकअर्काबीचको पृथक्ता पनि दृष्टिकोण हो । अन्तर्वार्तामा पाठक, स्रष्टा र वार्तानायकबीचको सम्बन्धलाई उप्रेती (२०६८ : ७१) ले यसरी यस्तो चित्रबाट स्पष्ट पारेका छन् :

चित्र नं. २

प्रस्तुत चित्र नं. २ अनुसार स्रष्टाले वार्तानायकसँग मूल रूपमा सम्बन्ध स्थापित गरी उससित अन्तर्क्रिया गरेको देखिन्छ, भने पाठकलाई पनि उसले आफ्नो यात्रामा सामेल गराएको छ । यसै गरी वार्तानायकले स्रष्टासँगको वार्तालापबाट स्रष्टाप्रति पनि छुट्टै धारणा बनाएको छ । उता पाठकले भने स्रष्टा र वार्तानायक दुवैजनाको अन्तर्क्रियालाई अध्ययन गरी दुवैका बारेमा छुट्टाछुट्टै दृष्टिकोण बनाएको छ ।

कतिपय अवस्थामा स्रष्टा र वार्तानायक दुवैका दृष्टिकोण एउटै रहन्छन् भने कतिपय अवस्थामा द्वन्द्व पनि रहन्छ । द्वन्द्वले वार्ताको स्वादलाई विशिष्ट बनाउँछ । यो तत्रैव वार्तामा गौण रूपमा देखा परेको हुन्छ भने निवार्तामा प्रमुख रूपमा खुलेर आउन सक्छ ।

३.८ भाषाशैली

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने स्रष्टाले वार्तानायकसँग गरेको वार्तालापलाई पाठकसामु प्रस्तुत गर्दा प्रयोग गर्ने तरिकालाई शैली भनिन्छ । अन्तर्वार्तामा दुई किसिमको भाषाको प्रयोग गरिन्छ । पहिलो किसिमको भाषा स्रष्टाले प्रयोग गरेको हुन्छ भने दोस्रो किसिमको भाषा वार्तानायकले प्रयोग गरेको हुन्छ । दुवैले प्रयोग गर्ने भाषाबाट उनीहरूको निजत्व प्रकट भएको हुन्छ । स्रष्टाले वार्तानायकसँगको वार्तालापलाई दुई तरिकाले प्रस्तुत गर्दछ । ती हुन् : निवार्ताको शैली र प्रश्नोत्तरको शैली । स्रष्टाले भनेका कुराहरूलाई अप्रत्यक्ष कथनबाट प्रस्तुत गरिएको रचना पनि निवार्ताअन्तर्गत नै पर्दछ । अन्तर्वार्तामा वार्तानायकसँग गरेको वार्तालापलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्न स्रष्टाले वर्णनात्मक, विवरणात्मक, भावात्मक, संवादात्मक, समालोचनात्मक, चित्रात्मक, नाटकीय, दृश्यात्मक, संस्मरणात्मक, आलङ्कारिक, अप्रत्यक्ष कथन, प्रत्यक्ष कथन, पूर्वदीप्ति आदि विविध शैलीको प्रयोग गरेको हुन्छ (उप्रेती, २०६८ : ७२) ।

३.९ निष्कर्ष

विशिष्ट व्यक्तिसँग उसका विचार, दृष्टिकोण, धारणा, व्यक्तित्व, कृतित्व, जीवनशैली आदिको बोध गर्न र पाठकमा त्यस व्यक्तिप्रतिको, कौतुहललाई समन गर्नका निम्ति, प्रश्नकर्ता र उत्तरदाता दुईको प्रत्यक्ष साक्षात्कारद्वारा, प्रश्नोत्तरको शैलीमा प्रस्तुत गरिने अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया अन्तर्वार्ता हो । अन्तर्वार्ता प्रत्यक्ष संवादमा मात्र रचना नहुने हुँदा यसमा निबन्ध, रूपकीय आलेख, भूमिका, दैनिकी, सस्मरण, रेखाचित्र, नियात्रा, समालोचकीय मूल्यनिर्णय, सम्पादकीय आदि विषयको मिश्रण भएको हुन्छ । अन्तर्वार्ता आख्यानेतर गद्यविधा हो । यसमा धेरै विधाका विविध पक्षको मिश्रण भएको हुनाले यसलाई मिश्रित विधाका रूपमा चिनिन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा यो विधा वर्तमान समयमा ज्यादै लोकप्रिय हुन थालेको छ । अन्तर्वार्ताका आवश्यक सामग्रीहरूमा सहभागी, संवाद, व्यक्तिको व्यक्तित्व, दृष्टिकोण, तटस्थता, भाषाशैली आदि पर्दछन् । संवाद तत्रैवको प्रधानता रहने अन्तर्वार्ता

विशुद्ध अन्तर्वार्ता हो भने निबन्धात्मक तऽवको प्रधानता रहने अन्तर्वार्ता निवार्ता हो । संवादको प्रस्तुतिशैली पनि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई प्रकारको हुने हुँदा अन्तर्वार्ता प्रत्यक्ष संवादयुक्त र अप्रत्यक्ष संवादयुक्त बन्न पुग्दछन् । साहित्यिक विषयमा केन्द्रित भई कलात्मक मूल्यलाई जोड दिएर रचना गरिएका कुराकानी साहित्यिक अन्तर्वार्ता हुन । साहित्यिक अन्तर्वार्तामा मूल रूपमा आख्यान र निबन्धको धर्म समाहित भएको हुन्छ भने यसमा जीवनका यथार्थ सत्यको कलात्मक संश्लेषण पनि भएको हुन्छ ।

चौथो परिच्छेद

उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको अध्ययन तथा विश्लेषण

४.१ विषय प्रवेश

उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा वार्ता र निबन्धको स्पष्ट मिश्रण भएको हुन्छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा स्रष्टाका बानी, व्यवहार, शारीरिक अवस्था र वार्ताको समय, परिस्थिति र परिवेशको वर्णन गरी स्रष्टाले नेपाली भाषा, साहित्य, समालोचना, इतिहास, आदिसँग सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूसँग अन्तरङ्ग कुराकानी गरेका हुन्छन् । कुँवरका अन्तर्वार्ताले तत्कालिन समयमा साहित्यप्रतिको धारणा, साहित्यको विकास, साहित्यिक संस्थाहरूको गतिविधि आदिका बारेको दृष्टिकोण बुझ्ने काम गरेका छन् । यस शोधपत्रको प्रस्तुत तेश्रो परिच्छेदमा तयार पारिएका अन्तर्वार्ता विश्लेषणका प्रारूपका आधारमा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ वार्तानायकको व्यक्तित्वका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

अन्तर्वार्ताकारले सोधेका प्रश्नहरूको उत्तर दिई उसका जिज्ञासाहरूलाई शान्त पार्ने व्यक्ति नै वार्तानायक हो । उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा नेपाली भाषा-साहित्यको संवर्द्धनमा समर्पित विभिन्न व्यक्तित्वहरूसितको वार्तालापलाई प्रस्तुत गरेका छन् । अन्तर्वार्तामा सहभागी भएका ती विभिन्न व्यक्तित्वलाई यसरी वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

:

- (१) कवि व्यक्तित्व - सोमनाथ सिग्दाल, लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर कोइराला, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारमान व्यथित, माधवप्रसाद घिमिरे, श्यामदास वैष्णव, एम.बी.बी. शाह, मोहन कोइराला र भूपि शेरचन ।
- (२) कथाकार व्यक्तित्व- भवानी भिक्षु, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', रमेश विकल र इन्द्रबहादुर राई ।
- (३) उपन्यासकार व्यक्तित्व- रुद्रराज पाण्डे, लैनसिंह वाड्देल, लीलाध्वज थापा र पारिजात ।
- (४) नाटककार व्यक्तित्व - बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी र विजय मल्ल ।
- (५) निबन्धकार व्यक्तित्व - शङ्कर लामिछाने र गोविन्दप्रसाद लोहनी ।
- (६) समालोचक व्यक्तित्व- कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, माधवलाल कर्माचार्य र रत्नध्वज जोशी
- (७) लोकसाहित्य अन्वेषक व्यक्तित्व- धर्मराज थापा ।
- (८) वाङ्मयसेवी व्यक्तित्व - श्री ५ वीरेन्द्र, ऋद्धिबहादुर मल्ल र कमल दीक्षित ।
- (९) भाषासेवी व्यक्तित्व - राममणि आ.दी., महानन्द सापकोटा र बालकृष्ण पोखरेल ।
- (१०) इतिहासकार व्यक्तित्व- बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली र बालचन्द्र शर्मा।

कुँवरका अन्तर्वार्तामा उल्लिखित वार्तानायकहरूको बाह्य र आन्तरिक गरी व्यक्तित्वका दुई पक्षको उल्लेखन गरिएको छ, जसका बारेमा तल चर्चा गरिन्छ :

४.२.१ वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व

बाह्य व्यक्तित्वले वार्तानायकको शारीरिक रूपाकृति र उसको वेषभूषालाई बुझाउँछ । वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्वलाई स्रष्टा उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्ताहरूमा शब्दचित्रात्मक शैली अपनाएर यसप्रकार अङ्कन गरेका छन् :”थ्याप्चो अनुहार, ठिकैको नाक, अनि आँखा पनि त्यही खालको, गहुँ गोरो अनुहार, पुङ्के खालको नेपाली स्तरको उँचाइ, गालामा घाउको दाग आदि चिहनाङ्कित मंगोली टाइपको पुरुषको सामुन्ने मैले आफूलाई पाएँ ।”(पृ. ८)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा निवार्ताकार लैनसिंह बाङ्देलको बाह्य व्यक्तित्वलाई उनकै जातीयतासँग जोडेर नियालेका छन् ।

करीब छ फुट उँचाइको दोहोरो शरीर, अनुभवले फुलेको कपाल, ओठका छाते भैसकेका सेता जुँघा, ८० वर्षको धर्सा कोरिए पनि उज्यालो अनुहार बोलाइ चलाइको स्फूर्ति, मातृभाषाप्रतिको अगाध प्रेम र यो बुढेसकालसम्मको काम गर्ने जाँगरमा राममणिज्यूको विश्वास छचल्किरहेको थियो । (पृ. ७३)

यहाँ निवार्ताकारले राममणि आ.दी.को बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वलाई एकै ठाउँमा संयोजन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् ।

उच्च ललाट, टाठो आँखा, गोरो लाम्चो अनुहार, आधुनिक फ्रेम भएको चस्मा, ढाकाको ढल्केको टोपी, भरखर इस्त्री गरेको मयलपोस सुरुवाल र कोटको पहिरन, टल्कने जुत्ता, सजाइएको साइकल आदिले सधैं विभूषित, अझ थापाज्यूको भनाइअनुसार सधैं 'नक्कले' भई, आकर्षित व्यक्तित्वमा हिँड्ने थापाज्यू र घरमा बस्ने थापाज्यूको तरिका र रहन-सहनमा निकै भिन्नता रहेछ र साथै आर्थिक स्थिति पनि त्यस्तै त्यस्तै (पृ. ८६-८७) !

माथिको अन्तर्वार्ताशमा निवार्ताकारले लीलाध्वज थापाको सौखिन व्यक्तित्व र विलासी जीवनशैलीलाई उदाङ्गो पारेका छन् ।

एकोहोरो जीउ, जहिलेसुकै हाँस्ने खोजेको जस्तो अनुहार, कार्टूनको सहरबाट उन्मुक्त हुन वर्तमानमा हराइरहेका आँखा, लज्जालु स्वभाव, धेरै बोल्न नचाहने, साधारण कमिज सुरुवाल लगाई अलि मैलो कपाललाई स्वतन्त्रता दिइरहनुभएका मासु र हाडका पवित्र द्यौराली मोहन कोइरालाज्यू तलसम्म आउनुभयो— उहाँ आफ्नो 'हब्बी' बगैँचातिर फूल रोप्न जानुभयो, म चाहिँ छेडोपट्टि लागौं- घर फर्कन । (पृ. ९७)

यहाँ निवार्ताकारले मोहन कोइरालाको बाह्य व्यक्तित्वसँग उनको सौखलाई एकत्व गरेर प्रस्तुत गरेका छन् ।

दोहोरो आड, करीब साढे छ फीटको उँचाइ, गहुँ गोरो अनुहार, लामो रोमन नाक, माइनस सातलाई पूरा गर्ने बाक्ला पावरदार चस्माले छोपेका तेजिला आँखा, ठूला

कान, उच्च ललाट, जहिलेसुकै नेपाली टोपीले छोप्ने तालु खुइलिएका कपाल आदि भएका बालचन्द्र शर्माज्यूको व्यक्तित्व ज्यादै अनौठो खालको छ । (पृ. १०३)

यहाँ निवार्ताकारले वार्तानायक बालचन्द्र शर्माको बाह्य व्यक्तित्वको चित्रण गर्दै उनको व्यक्तित्व सामान्य नेपालीको भन्दा भिन्न रहेको बताएका छन् ।

मासुको अभावमा फिँजिएका हाडे-गाला, त्यही किसिमसँग फिँजिएको मोटो नाक, ठूलो निदार, चनाखो भईकन लोलाएको जस्ता आँखा र दुब्लो एकोहोरो जीउ भएका गोविन्द लोहनीज्यूले सबभन्दा पहिले लेख्नुभएको लेख थियो **प्रोटिनको समस्या र दोस्रो थियो चिकित्साको नयाँ सिद्धान्त** जुन चार सालतिर **गोरखापत्र**मा छापिए पनि । (पृ. १४४)

यसमा निवार्ताकारले वार्तानायक गोविन्दप्रसाद लोहनीको बाह्य व्यक्तित्वको चिनारी दिँदै उनका प्रथम प्रकाशित रचना, प्रकाशित मिति र पत्रिकाको सूचना दिएका छन् ।

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले निवार्ताको आदि, मध्य र अन्त्यमा यथोचित रूपमा लगभग सबैजना वार्तानायकहरूको बाह्य व्यक्तित्वलाई सशक्त रूपमा चित्रण गरेका छन् । यसबाट एकातिर वार्तानायकहरूका व्यक्तित्वले कलात्मक र विशिष्ट रूप प्राप्त गरेका छन् भने अर्कातिर पाठकले वार्तानायकलाई आफ्नै आँखाले देखेको अनुभव गर्ने हुँदा यसले पाठकलाई कलात्मक आनन्द प्रदान गरेको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा वार्तानायकहरूको बाह्य व्यक्तित्वको सूक्ष्म चित्रणले कुँवरका अन्तर्वार्ताहरू रोचक, यथार्थ र जीवन्त बनेका छन् ।

४.२.२ वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व

अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको हाउभाउ र मनोविज्ञानलाई पनि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वार्तालापका क्रममा वार्तानायकले देखाएको व्यवहार, उसको बोलीमा आउने कम्पन, दृढता आदि कुराहरूबाट निवार्ताकारले फरक धारणा बनाउन सक्ने भएकाले निवार्ताले सामान्य कुराकानीभन्दा विशिष्ट स्थान प्राप्त गरेको हो । तसर्थ अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूका जवाफलाई मात्रै नभएर उनीहरूका चेहरामा देखा परेका भाव, बोल्ने, रोकिने, मुस्कुराउने, झर्कने, गुनगुनाउने, कुरा घुमाउने, लुकाउने आदि कुराहरूका साथै उनीहरूका खुसी, पीडा, हीनता, कुण्ठा आदिलाई प्रस्तुत गरेर वार्तानायकहरूका आन्तरिक व्यक्तित्वलाई यसरी उद्घाटन गरेका छन् :-

अरूसँग सकेसम्म चाँडै नखुल्ने, गम्भीर अनुहार भएता पनि खुलेपछि भएको घनिष्ठतालाई दीर्घकालीन बनाउने बानी भएका गोठालेज्यूलाई हँसाउन अलि गाहारै पर्दथ्यो । नपाइने वस्तु आकर्षक भए भैं मलाई पनि उहाँको हाँसो मन पर्थ्यो । एक पटक हाँसेको देखिसके तापनि फेरि अर्को पटक पनि हाँसेको हेर्न मन लागेकोले आफ्नो मतलब साध्य गर्न सोधें— गोविन्द दाइ, तपाईंलाई पनि उपनाम राख्ने आधुनिक फेसनले छोएछ, हकि ? (पृ. २७)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा अन्तर्वार्ताकार कुँवरले गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'को अन्तर्मुखी व्यक्तित्व र स्वभावको स्पष्ट रूपमा उद्घाटन गरेका छन् ।

यही सिलसिलामा मैले मौका छोप्दै आफ्नो आखिरी प्रश्न सोधें— 'हैन सुब्बा साहेब, आजकल तपाईं व्यापारलाई मात्र महत्त्व दिएर शारदा जस्तो ऐतिहासिक पत्रिकालाई मार्न लाग्नुभयो भन्ने सुनिन्छ नि ?'

यो उजुर भएर पनि उहाँमा कुनै नयाँ प्रतिक्रिया, जोश, भावना आदि कुनै देखा परेनन् । उहाँले साधारण रूपमा जवाफ दिनुभयो— "हेर्नोस्, शारदामा जति खर्च छ त्यसको चौथाई पनि उठ्दैन । ९० सालदेखि आजसम्म मैले घाटा मात्रै सहिरहेको छु । यसबाट यतिका लेखहरू निस्किसके तर म भने जहिलेसुकै घाटाको घाटैमा छु । तपाईंहरूको रूपरेखाको पनि यही हालत त होला नि ? हेर्नोस् बाबु, धैर्य भनेको पनि एक चिज हो । यसको पनि आफ्नो सीमा हुन्छ । हामी नेपालीमा कदर गर्ने र सहयोग गर्ने प्रवृत्ति कैले आउँला खै ! मैले त तीस वर्षदेखि उही पुरानो रूप मात्र देखिरहेको छु ।" (पृ. ५६-५७)

यस संवादमा अन्तर्वार्ताकार कुँवरले ऋद्धिबहादुर मल्लको धैर्य, सहनशीलता र निराशा जस्ता आन्तरिक भावनालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

एकेडेमीको नाउँ आउनासाथ मैले एउटा कुरा झल्क्यास्स सम्भैं— 'तपाईं एकेडेमीसियन बन्न नपाउनु भएकोले म चीन हुँ कविता लेख्नुभएको रे ! हो ?'

"हो, आफू सदस्य बन्न नपाएकोले म चीन हुँ भन्ने कविता लेखेको हुँ तर म अहिले यस्तो स्थितिमा छु, जसमा केही वर्षसम्म एकेडेमीको सदस्य बनाइए तापनि मैले अस्वीकार गर्नु पर्नेछ । हुन त मैले चाहेमा म एकेडेमीको सदस्य कुनै महिनामा हुन

सक्छु, तर म हुन्नँ । 'कसरी' र 'किन हुन्नँ' को जवाफ चाहिँ म दरबारको गोप्य कुरा समाजमा भन्न उचित ठान्दिनँ । मउपर श्री ५ बाट जो निगाह राखिबक्सेको छ त्यसबाट म सन्तुष्ट छु ।" (पृ. १२८)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा भीमनिधि तिवारीको अभिव्यक्तिमा एकेडेमीको सदस्य बन्न नपाउँदा उनीभित्र उत्पन्न भएको आन्तरिक कुण्ठा र हीनभावनाको प्रबल चित्कार पाइन्छ ।

कर्माचार्यज्यूको गम्म परेको गम्भीर अनुहार, तर एकनाससँग मुस्कुराइरहेको भान हुने त्यो अनुहार कुनै भावना-कुनै विचारमा डुबेको जस्तो भान, जहिलेसुकै हुन्थ्यो । खास गरी उहाँको चस्माभित्रको दुई आँखा कता कता हराएको जस्तो लाग्थ्यो-जहिले सुकै (पृ. २४२) !

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा स्रष्टा कुँवरले माधवलाल कर्माचार्यको अनुहारमा झल्किएको आन्तरिक भावलाई नजिकबाट नियालेका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा सबैजना वार्तानायकहरूको बाह्य व्यक्तित्वको चित्रण जति प्रभावकारी रूपमा गरेका छन्, त्यति नै सशक्त र प्रभावकारी रूपमा सबै वार्तानायकहरूको आन्तरिक व्यक्तित्वको चित्रण गर्न भने उनी असमर्थ देखिन्छन् तर पनि आन्तरिक व्यक्तित्व उद्घाटनमा कुँवरको अन्तर्वार्ता कला सफल नै रहेको छ ।

४.३ संवादका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

अन्तर्वार्ताको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व नै संवाद हो । संवादबाट नै यसले आफ्नो स्वरूप निर्धारण गर्ने भएकाले संवादविनाको अन्तर्वार्ताको कल्पना नै गर्न सकिँदैन । यसकै माध्यमबाट अन्तर्वार्ताकारको कौतूहलको समाधान हुने, वार्तानायकको योगदानको चिनारी, कुण्ठाको प्रस्तुति, कार्ययोजनाको जानकारी, कला, साहित्य, राजनीति, समाज, जीवन, कृति, स्रष्टा, पुरस्कार, साहित्यिक संस्था आदिप्रतिको धारणा, मान्यताको प्रकटीकरण, कारुणिकताको प्रस्तुति आदि व्यापक पक्षहरू उद्घाटित हुने भएकाले यो तत्रै अन्तर्वार्ताको मेरुदण्ड हो । संवादका लागि आवश्यक सामग्री प्रश्न हो र प्रश्नकै आधारमा सिङ्गो अन्तर्वार्ता कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ ।

आफ्ना अन्तर्वार्तामा उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्दा सोधेका प्रश्नहरूबाट उत्खनन गरेका प्रमुख कुराहरू यस प्रकार आएका छन् :

(क) वार्तानायक वालकृष्ण समसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट भौतिक विज्ञानप्रतिको धारणा, अप्रकाशित कृतिहरू, प्रभावित पार्ने साहित्यकारहरू, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ कृति, सिद्धान्तको साहित्यिक प्रयोगको आत्ममूल्याङ्कन आदि सन्दर्भहरू अगाडि ल्याएका छन् ।

(ख) वार्तानायक लैनसिंह वाङ्देलेसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाली कलाको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, साहित्य र कला क्षेत्रतर्फ लम्कनुको पृष्ठभूमि, वैवाहिक जीवन, आर्थिक स्थिति, अध्ययन यात्रा, योजना, मनपर्ने साहित्यकारहरू, नेपाली साहित्यको गति तथा साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, कलालाई भन्दा पैसालाई बढी महत्त्व दिँदै आएको कुराको खण्डन आदि कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ग) वार्तानायक कमल दीक्षितसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, वर्तमान लेखन, मनपर्ने लेखकहरू, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, आफू सामन्ती प्रवृत्तिको भएको कुराको खण्डन जस्ता कुरा अगाडि ल्याएका छन् ।

(घ) वार्तानायक सिद्धिचरण श्रेष्ठसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाली साहित्योत्थानका लागि गरिनुपर्ने कार्य, वर्तमान लेखन, साहित्ययात्राको पृष्ठभूमि, लेख्ने मुड, लेखनका लागि पाएको प्रोत्साहन, मनपर्ने लेखकहरू, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्था र भविष्यप्रतिको धारणा, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना आदि कुरालाई बाहिर ल्याएका छन् ।

(ङ) वार्तानायक गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' सँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, वर्तमान लेखन, लेख्ने मुख्य समय, मनपर्ने लेखकहरू, आर्थिक अवस्था, साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी विचार, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, उपनाम राख्नुको पृष्ठभूमि, आधुनिक लेखक बन्ने तरिका, सिद्धान्तको साहित्यिक प्रयोग, मनोवैज्ञानिक चित्रण गर्नुको पृष्ठभूमि आदि कुरालाई बाहिर ल्याएका छन् ।

(च) वार्तानायक लेखनाथ पौड्यालसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्ययात्राको पृष्ठभूमि, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, सूक्तिसिन्धुप्रतिको धारणा स्वास्थ्य

स्थिति, वर्तमान लेखन, लेख्ने मूड, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखकहरू तथा कृतिहरू, आधुनिक साहित्यप्रतिको दृष्टिकोण, नेपाली साहित्यमा देखा परेको अभाव, भर्खरैवादप्रतिको धारणा, एकेडेमीका कार्यप्रतिको धारणा, आर्थिक अवस्था, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा आदि कुरालाई प्रकाशमा ल्याएका छन् ।

(छ) वार्तानायक धर्मराज थापासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, लेखनयात्राका प्रारम्भका सङ्घर्ष, लेख्ने मुड, पारिवारिक जीवन, जीवन र साहित्यको सम्बन्धबारे विचार, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, मनपर्ने कृतिहरू, एकेडेमीप्रतिको धारणा जस्ता कुरालाई बाहिर ल्याएका छन् ।

(ज) वार्तानायक केदारमान व्यथितसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट वर्तमान लेखन, कविताको परिभाषा, आधुनिक साहित्यप्रतिको धारणा, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, लेख्ने मूड, मनपर्ने लेखकहरू, मनपर्ने कृतिहरू, आर्थिक अवस्था, मदन पुरस्कार र नेपाल एकेडेमीबारे धारणा, नेपाल एकेडेमीको सदस्य बन्न नपाउँदा आफू त्यसको विरोधी बनेको कुराको खण्डन, नेपाली साहित्यको स्तर बढाउन गर्नुपर्ने कार्य जस्ता कुरालाई बाहिर ल्याएका छन् ।

(झ) वार्तानायक ऋद्धिबहादुर मल्लसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट शारदाको प्रारम्भिक कालका अनुभव, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, मौलिक रचनातिर नलाग्नुको कारण, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ अनुवाद, साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, प्रथम रचना, मनपर्ने लेखकहरू, वर्तमान लेखन, अनुवाद गर्ने विधि, लेख्ने समय, समाज र कलाको सम्बन्धबारे धारणा, साहित्यमा समालोचनाको स्थानबारे विचार, आर्थिक अवस्था, गोविन्द 'गोठाले' र विजय मल्लप्रतिको धारणा, शारदालाई भन्दा व्यापारलाई बढी महत्त्व दिएको कुराको खण्डन आदि कुरालाई प्रकाशमा ल्याएका छन् ।

(ञ) वार्तानायक भवानी भिक्षुसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाली पाठकहरूप्रतिको विचार, रुचि, प्रभावित पारेका लेखकहरू, वर्तमान लेखन, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ कृति, यौनप्रतिको धारणा, कथाप्रतिको धारणा, काव्यप्रतिको धारणा, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, आर्थिक अवस्था, नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, आफू अब हिन्दीमा मात्र लेख्ने कुराको खण्डन जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ट) वार्तानायक रत्नध्वज जोशीसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आलोचनाबारे विचार, वैचारिक विचलनबारे स्पष्टीकरण, नेपाली साहित्यमा लेखक र आलोचकको सम्बन्धबारे विचार, आर्थिक अवस्था, मनपर्ने लेखकहरू र कृतिहरू, वर्तमान लेखन, वर्तमान नेपाली साहित्यप्रतिको धारणा, नेपाल एकेडेमी र मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा आदि कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ठ) वार्तानायक सूर्यविक्रम ज्ञवालीसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपालीको इतिहासप्रतिको धारणा, इतिहास लेखनका लागि प्रेरणा, नेपाली साहित्यको इतिहासप्रतिको धारणा, नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, लेखनको समय, वर्तमान लेखन, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा आदि कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ड) वार्तानायक राममणि आ.दी.सँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट वर्तमान दिनचर्या, नेपाली साहित्यकारहरूप्रतिको धारणा, वर्तमान लेखन, प्रथम प्रकाशित कृति, हलन्त बहिष्कार आन्दोलन सुरु गर्नुको कारण, नेपाली भाषाप्रतिको अगाध आस्था जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ढ) वार्तानायक भूमि शेरचनसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट छन्दप्रतिको धारणा, आफ्ना कविता निराशावादी हुनाका कारण, साहित्य प्रयोजनबारे धारणा, प्रथम कृति, साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, लेखनको मूड, वर्तमान लेखन, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, नेपाल एकेडेमी र मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा, रुचि, स्वभाव जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ण) वार्तानायक लीलाध्वज थापासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आफ्ना कृतिमा व्यक्तिगत आक्षेपलाई प्रधानता दिनाको कारण, लेखनमा मनपर्ने विधा, वर्तमान लेखन, लेखनको मूड, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखकहरू, वैवाहिक अवस्था, भर्त्सनाप्रतिको धारणा, आधुनिक कविताप्रतिको धारणा, लेखनयात्रामा पाएको प्रोत्साहन, नेपाल एकेडेमीबारे धारणा, नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिको हाकिम हुँदाका अनुभव आदि कुरालाई प्रकाशमा ल्याएका छन् ।

(त) वार्तानायक मोहन कोइरालासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट पहिलो रचना, प्रथम प्रकाशित कृति, मानव कल्याण र कविताको सम्बन्धबारे धारणा, छन्दहीन कविताप्रतिको धारणा, छन्दप्रतिको धारणा, लेखनको मूड, नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा,

नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, साहित्य लेखनका लागि प्रेरणा र परिवेश, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने नेपाली लेखकहरू, नेपाली साहित्यमा समालोचनाहरूको स्थितिबारे धारणा जस्ता कुरालाई महत्व दिएका छन् ।

(थ) वार्तानायक बालचन्द्र शर्मासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आफूले भारतप्रति बढी भुकाव राखेको भन्ने कुराको खण्डन, साहित्य लेखनका लागि प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, भ्रूवावादप्रतिको धारणा, साहित्य सिर्जना र जनमतबीचको सम्बन्धबारे धारणा, १७ साल पुस १ गते पछि आएको वातावरणप्रतिको धारणा, साहित्ययात्रामा पाएको प्रोत्साहन, मनपर्ने लेखकहरू, आर्थिक अवस्था, वर्तमान लेखन, मदन पुरस्कारबारे धारणा, आधुनिक साहित्यबारे धारणा जस्ता कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

(द) वार्तानायक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट मार्क्सवादप्रतिको धारणा, आधुनिक साहित्यप्रतिको धारणा, साहित्यिक चोरीप्रतिको धारणा, आर्थिक अवस्था, वर्तमान लेखन, एकेडेमीप्रतिको धारणा, राष्ट्रिय साहित्यबारे विचार, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, यौनप्रतिको धारणा, मनपर्ने स्वदेशी विदेशी लेखकहरू, लेखनको मूड, नेपाली साहित्यको भविष्य जस्ता कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ध) वार्तानायक रमेश विकलसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट रुचि, वर्तमान लेखन, कथारचनाको प्रक्रिया, लेखनको मूड, मनपर्ने स्वदेशी तथा विदेशी लेखकहरू, आफ्ना रचनामा परेको विदेशी रचनाकारका कृतिको प्रभाव, नेपाली कथासाहित्यबारे धारणा, नेपाली साहित्यको विकासबारे धारणा, आर्थिक अवस्था, साहित्य लेखनको प्रेरणा, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी दृष्टिकोण, आधुनिक साहित्यप्रतिको धारणा, मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा जस्ता कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

(न) वार्तानायक भीमनिधि तिवारीसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आधुनिक साहित्यसम्बन्धी धारणा, यौनप्रतिको धारणा, नेपाली समालोचकहरूप्रतिको धारणा, मदन पुरस्कार र नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, मनपर्ने लेखकहरू, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ कृति जस्ता कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

(प) वार्तानायक माधवप्रसाद घिमिरेसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आधुनिक कविताप्रतिको दृष्टिकोण, आधुनिक कविताका गुण र दोष, आधुनिक कविताको

परिभाषा, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, साहित्य प्रयोजनबारे धारणा, साहित्यप्रतिको धारणा, वर्तमान लेखन, लेखनप्रक्रिया, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखकहरू आदि कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(फ) वार्तानायक गोविन्दप्रसाद लोहनीसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट प्रगतिशील र मार्क्सवादी साहित्यबीचको अन्तर, प्रगतिवादी रुसी साहित्यकारहरूप्रतिको धारणा, नेपाली आलोचकहरूप्रतिको धारणा, साहित्यप्रतिको धारणा, आधुनिक नेपाली साहित्यप्रतिको धारणा, आधुनिक साहित्यको परिभाषा यौनप्रतिको धारणा, साहित्यमा आउनुको कारण, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ निबन्ध, मनपर्ने लेखकहरू, र नेपाल एकेडेमी र मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा, लेखनप्रक्रिया, वर्तमान लेखन, नेपाली साहित्यको भविष्यसम्बन्धी विचार आदि कुरालाई समेटेका छन् ।

(ब) वार्तानायक श्यामदास वैष्णवसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्यप्रतिको धारणा, आधुनिक कविताप्रतिको धारणा, लेखकको दायित्व, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी विचार, विदेशी साहित्यप्रतिको धारणा, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, नेपाल एकेडेमी र मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा, रेडियो नेपालका लागि प्रचारवादी साहित्य लेख्नुको कारण, आधुनिक कविहरूप्रतिको धारणा, वर्तमान लेखन, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखकहरू, आर्थिक अवस्था आदि विषयमा चर्चा गरेका छन् ।

(भ) वार्तानायक विजय मल्लसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट जन्म साल, मृत्यु, पुनर्जन्म, पूर्वजन्म, धर्म र पापप्रतिको धारणा, ज्ञान र साहित्यबीचको भिन्नता, आधुनिक साहित्यको परिभाषा, साहित्यको मापदण्डको आधार, काव्यगत धारणा, नेपाली साहित्यको उत्थानमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने कवि लेखकहरू, केही पाश्चात्य लेखकहरूप्रतिको धारणा, यौन अभिव्यक्ति, स्वतन्त्रता र साहित्यबीचको सम्बन्ध, साहित्यलेखनको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने नेपाली उपन्यास, साहित्यलाई कम महत्त्व दिएर व्यापारलाई बढी महत्त्व दिएको कुराको खण्डन जस्ता विषय अगाडि सारेका छन् ।

(म) वार्तानायक धरणीधर कोइरालासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट व्यापारमा लागेर साहित्यको उपेक्षा गरेको कुराको खण्डन, भाषाको विकासकार्यमा सबैभन्दा बढी आत्मतृप्ति पाएको समय, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, साहित्य

लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव, सूक्तिसिन्धुप्रतिको धारणा, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखहरूका बारेमा विविन्न सन्दर्भ अगाडि ल्याएका छन् ।

(य) वार्तानायक महानन्द सापकोटासँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्य लेखनको प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, जन्मसाल, व्याकरणका क्षेत्रमा प्रवेश गर्नुको कारण, वर्तमान लेखन, लेखनकार्यमा प्राप्त सहयोग, हलन्त बहिष्कार आन्दोलनप्रतिको धारणा, लिपिसुधारबारे विचार, ह्रस्व- दीर्घ पद्धतिमा सुधार गर्न अपनाउनुपर्ने उपाय, मानवशास्त्रप्रतिको रुचि, नेपालका खस र आसामका खसियाबीचको भिन्नता जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(र) वार्तानायक रुद्रराज पाण्डेसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्यप्रतिको धारणा, सूक्तिसिन्धुप्रतिको धारणा, सूक्तिसिन्धु रचना, सङ्कलन र प्रकाशन कार्यको प्रक्रिया, वर्तमान नेपाली साहित्यप्रतिको धारणा, राष्ट्रनिर्माणमा साहित्यको दायित्वबारे विचार, साहित्यलेखनको प्रेरणा, रूपमतीको रचनाप्रक्रिया, रूपमती प्रकशित भइसकेपछिको प्रतिक्रिया, प्रकाशोन्मुख कृति, धर्मप्रतिको धारणा जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ल) वार्तानायक पारिजातसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट विवाहप्रतिको धारणा, आफ्ना पात्रहरूलाई मुखपात्र बनाउनुको कारण, जीवनप्रतिको धारणा, साहित्यिक यात्राको प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, यौनप्रतिको धारणा, 'शिरीषको फूल' प्रतिको धारणा, मनपर्ने लेखकहरू, भावी लेखन जस्ता कुरालाई अगाडि सारेका छन् ।

(व) वार्तानायक बाबुराम आचार्यसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट वर्तमान दिनचर्या, वर्तमान लेखन, इतिहास लेखनका कठिनाइ, आर्थिक अवस्था, नेपाली इतिहासको स्वर्णयुग, नेपाल भाषाको प्रारम्भबिन्दु, भीमसेन थापाप्रतिको धारणा जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(श) वार्तानायक शङ्कर लामिछानेसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट सङ्घर्ष र साहित्यबीचको सम्बन्धबारे धारणा, साहित्यलेखनको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, जीवनमा यौनको स्थानबारे विचार, साहित्यमा यौनको प्रयोगबारे धारणा, परस्त्रीसँगको यौनसम्बन्धप्रतिको धारणा, साहित्यको परिभाषा, आधुनिक र प्राचीन साहित्यको विभाजनको

आधार, काव्यगत मान्यता, आफ्ना सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने कृतिहरू, मनपर्ने लेखकहरू, दाम्पत्य जीवन जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(स) वार्तानायक सोमनाथ सिग्दालसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट पहिले र अहिलेको पत्रकारितामा देखिएको भिन्नता, सुन्दरी निकाल्नुको कारण, सुन्दरीको स्थापनाकालमा काम गर्ने व्यक्तिहरूको जानकारी, चन्द्रिका लेखनप्रक्रिया, अङ्ग्रेजी शिक्षाप्रतिको धारणा, साहित्यप्रतिको धारणा, साहित्यको परिभाषा, सूक्तिसिन्धुप्रतिको धारणा जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(ष) वार्तानायक बालकृष्ण पोखरेलसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट मनपर्ने कवि र कविता, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखक, प्रकाशोन्मुख कृति, धेरै विधामा कलम चलाउनुको कारण, वर्तमान लेखन, भाषातिर लाग्नुको पृष्ठभूमि, मोतीराम भट्टलाई आधुनिक मान्ने आधार, लिपिसुधारबारे धारणा, ह्रस्वदीर्घबारे धारणा, नेपाली भाषाको विकासप्रक्रिया, नेपाली भाषाको मध्यकालको साहित्यिक महत्त्व जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

(स) वार्तानायक माधवलाल कर्माचार्यसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रतिको धारणा, नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको प्रारम्भिकबिन्दु, नेपाली साहित्यको गतिको मूल्याङ्कन, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ कृति, मनपर्ने कृति, साहित्यप्रतिको धारणा, कथाप्रतिको धारणा, कवितासम्बन्धी धारणा, नेपाली समालोचनाको अवस्थाप्रतिको धारणा, वर्तमान लेखन, साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत जस्ता कुरा प्रकाशमा ल्याएका छन् ।

(ह) वार्तानायक एम.बी.बी.शाहसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट आधुनिक साहित्यप्रतिको धारणा, साहित्यको प्रयोजनबारे धारणा, नेपाली साहित्यको विकासप्रतिको धारणा, राजनीति र साहित्यको सम्बन्धबारे विचार, साहित्यको परिभाषा, साहित्य र धर्म एवम् साहित्य र नैतिकताबीचको सम्बन्ध, साहित्यलेखनको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेश, प्रथम रचना प्रकाशित मिति, योजना, आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना, मनपर्ने लेखकहरू, लेखनको समय, लेखनको मूड, लेखनमा पाएको प्रोत्साहन तथा बाधा, पाठकलाई दिएको सन्देश जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

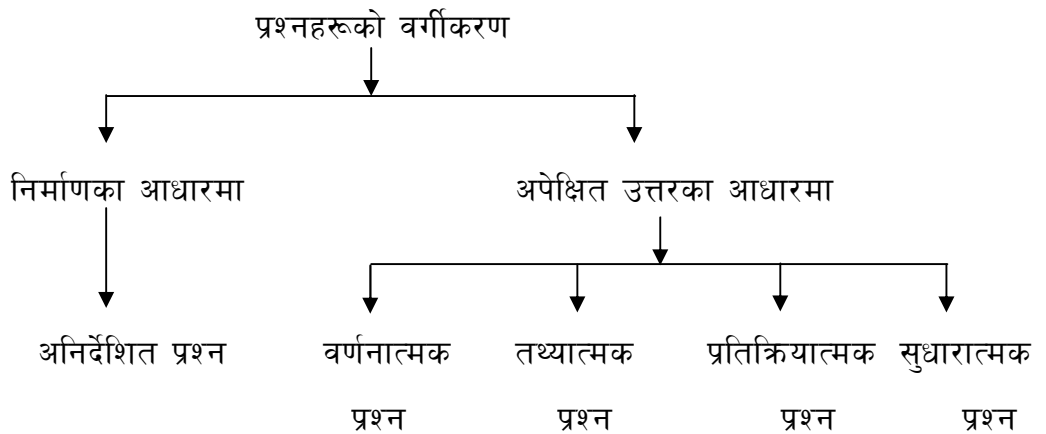
(क्ष) वार्तानायक इन्द्रबहादुर राईसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट साहित्य क्षेत्रमा आउनुको कारण, नेपाली साहित्यमा आफूले दिएको योगदान, नेपाली साहित्यको भविष्यप्रतिको धारणा, तेस्रो आयामको चिनारी, मनपर्ने लेखकहरू, साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणा, लेखनको मूड/समय जस्ता कुराका बारेमा जानकारी लिएका छन् ।

यसै गरी उत्तम कुँवरले अनुभव र अनुभूति मा समेटिएका अन्तर्वार्तामा पनि संवादका माध्यमबाट यस्तै थप कुराहरू अगाडि ल्याएका छन् :

(क) वार्तानायक श्री ५ वीरेन्द्रसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट नेपाली भाषा साहित्यको विकास, साहित्यिक भेलाको उपलब्धी, नेपाली भाषाको शुद्ध प्रयोग, बोधगम्य भाषाको प्रयोग बारेको धारणा, नेपाली भाषाको व्यापकता, साहित्यकारहरूलाई सरकारको सन्देश, साहित्य र राजनीतिको सम्बन्ध जस्ता विषय अगाडि प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ख) वार्तानायक डा. ईश्वर बरालसँगको अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले संवादका माध्यमबाट बेलायत र नेपालको साहित्यिक गतिविधि, साहित्यको विकासको गति, भ्यालबाट र साभा कथाका कथाको अन्तर, नेपाली साहित्यको बलियो पक्ष के हो, विश्व साहित्यको सन्दर्भमा नेपाली साहित्यको स्थान कहाँ छ, नयाँ लेखकको भविष्य कस्तो छ, तपाईंको नेपाल बसाइ किन कम भएको, नेपाली साहित्यमा रूपरेखाले के योगदान दिएको छ, कुनै विषय प्रति तपाईंको केही नयाँ धारणा छ कि भन्ने जस्ता कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् ।

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा संवाद योजनाका लागि विविध प्रकारका प्रश्नहरूको प्रयोग गरेका छन् । उनले प्रायः जसो अन्तर्वार्तामा प्रयोग गर्ने प्रश्नहरू यस प्रकार रहेका छन् :

माथिको रेखाचित्र अनुसार निर्माणका आधारमा कुँवरका अन्तर्वार्तामा अनिर्देशित प्रश्नहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले पूर्ण रूपमा निर्माण नगरिएका, विषयवस्तु तथा सोधिने प्रश्नहरूको आंशिक टिपोट गरिएका प्रश्नहरू सोधेर वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गरेको बुझिन्छ । यस किसिमका प्रश्नहरूको प्रयोगले निवार्ताकारलाई पूरक प्रश्न गर्ने र वार्तानायकहरूलाई प्रतिप्रश्न गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ, जसले गर्दा अन्तर्वार्ताहरू लचिला, प्रभावकारी र कलात्मक बनेका छन् ।

उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा प्रयोग भएका प्रश्नहरूलाई अपेक्षित उत्तरका आधारमा निम्नलिखित चार भागमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) वर्णनात्मक प्रश्न

कुनै वस्तु वा घटनाको विस्तृत वर्णन गरिएको उत्तरको अपेक्षा गरिने प्रश्नलाई वर्णनात्मक प्रश्न भनिन्छ । कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूको दिनचर्या, साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, कृतिको लेखनप्रक्रिया, साहित्ययात्राका विभिन्न मोड आदि पक्षको उत्खनन गर्नका लागि वर्णनात्मक प्रश्नहरूको उपयोग छन् । यस किसिमका प्रश्नहरूका केही नमुना यसप्रकार छन् :

- 'कसरी तपाईं साहित्य र कला क्षेत्रतर्फ लम्कनुभयो (पृ. ८) ?'
- 'सुब्बा साहेब, शारदाको प्रारम्भिक कालमा केही अनुभव सुनाउनुहुन्छ कि (पृ. ५२) ?'
- 'सापकोटाज्यू, आजकल त तपाईं नेपाली व्याकरणको सुधार र खोजमा लाग्नुभएको छ । यो मनलहरी जस्तावाट कसरी व्याकरणवेत्ता हुन पुग्नुभयो (पृ. १७६) ?'
- 'तपाईंले रूपमती कसरी लेख्न थाल्नुभयो ? पहिले उपन्यासको प्लट बनाएर पछि यसलाई बनाउनुभएको हो कि ... (पृ. १९०) ?' आदि ।

यसरी कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वर्णनात्मक प्रश्नहरूको प्रयोग गरेका छन् जसले अन्तर्वार्तामा रोचकताका साथै तथ्य र यथार्थको समेत ज्ञान दिलाएको छ ।

(ख) तथ्यात्मक प्रश्न

कुनै निश्चित तथ्य, तिथिमिति, प्रामाणिक अड्क आदि प्राप्त गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको प्रश्नलाई तथ्यात्मक प्रश्न भनिन्छ । कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूको लेखनको समय, अप्रकाशित कृति, वर्तमान लेखन, प्रथम प्रकाशित कृति/रचना, मनपर्ने

लेखक, कृति, रूचि आदि सम्बन्धी जिज्ञासा राख्दा निवार्ताकारले यस खालका प्रश्नहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस खालका प्रश्नहरूमा केही उदाहरण निम्नानुसार छन् :

- तपाईंलाई आफ्नो सर्वश्रेष्ठ रचना कुन लाग्छ शिरोमणिज्यू (पृ. ३४) ?
- 'काजीदाइ आजकल के के लेख्दै हुनुहुन्छ (पृ. १९) ?'
- 'रत्न दाइ, तपाईं ज्यादातर कुन कुन लेखकलाई मन पराउनुहुन्छ (पृ. ६६) ?'
- 'कविता, कथा, उपन्यास आदिमा धेरै के लेख्न मन लाग्छ (पृ. २०२) ?'
- 'नेपाली भाषामा नै सबभन्दा पहिलो प्राप्त साहित्यिक कृति कुन हो नि (पृ. २३४) ?' आदि ।

यसरी कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा तथ्यात्मक प्रश्नहरूको प्रयोग गरेका छन् जसले अन्तर्वार्तामा रोचकताका साथै वार्तालाई सत्यको नजिक पुऱ्याएका छन् ।

(ग) प्रतिक्रियात्मक प्रश्न

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकबाट कुनै विषयप्रति धारणा तथा प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न लगाउने अभिप्रायले तयार गरेको प्रश्नलाई प्रतिक्रियात्मक प्रश्न भनिन्छ । स्रष्टा कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूका व्यक्तिगत जीवन, आचरण, नेपाली साहित्यको गति, साहित्य प्रयोजन, यौन, कविता, कथा, नेपाल एकेडेमी, मदन पुरस्कार पुस्तकालय, नेपाली समालोचनाको स्थिति आदि सम्बन्धी वार्तालाप गर्दा उनीहरूसँग प्रतिक्रियात्मक प्रश्नहरू गरेका छन् । त्यस्ता प्रश्नहरूका केही दृष्टान्तलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

- 'बाहिर त तपाईंलाई सामन्ती प्रवृत्तिको छ भन्छन् । हुन त मैले व्यक्तिगत अनुभव पाएको छैन, तैपनि हुन सक्छ अरूले पाए होलान् । वास्तवमा तपाईं त्यस्तै हुनुहुन्छ त (पृ. १७) ?'
- 'आधुनिक साहित्यबारे तपाईंको के विचार छ नि (पृ. ४५) ?'
- 'नेपाली साहित्यमा समालोचकहरूको स्थितिबारे तपाईंको स्पष्टवादी पूर्ण विचार सुनिहालौं न त (पृ. ४९) ?'
- 'तपाईंका धेरै जसो कथाहरू यौन भावनाले ग्रसित छन् भन्ने धेरै आलोचकहरूको भनाइ छ । त्यसैले यौनप्रति तपाईंको धारणा पनि जानूँन त (पृ. ६०) ?'

- 'आधुनिक नेपाली साहित्यले के कुराको प्रयत्न गरिरहेको जस्तो लाग्छ तपाईंलाई (पृ. ६१) ?'
- 'तर तपाईं पहिले जुन व्यक्ति र कृतिलाई राम्रोमा गन्नुहुन्छ पछि यो या त्यो कारणले गर्दा तिनैलाई नराम्रो भन्नुहुन्छ रे ! भिक्षु र गोठालेको बारेमा पनि सही कुरो भयो भनेर भन्छन् नि (पृ. ६५) ?'
- 'शर्माज्यू, १७ सालको पुस १ गतेपछि आएको वातावरण लेखहरूको अनुकूल छ (पृ. १०१) ?' आदि ।

यसरी कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा प्रतिक्रियात्मक प्रश्नहरू दिएर अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको विभिन्न विषयप्रति रहेको धारणा बुझ्ने काम गरेका छन् ।

(घ) सुधारात्मक प्रश्न

अतीतमा भएका त्रुटिहरू तथा वर्तमानमा विद्यमान नीति तथा प्रवृत्तिमा सुधार गर्न आवश्यक सम्मति जुटाउन तयार पारिएको प्रश्न नै सुधारात्मक प्रश्न हो । अन्तर्वार्ताकार कुँवरले नेपाली साहित्यको विकास वा स्तरोन्नतिका लागि गर्नुपर्ने उपाय आदि कुराहरू बुझ्नका लागि वार्तानायकहरूसँग सुधारात्मक प्रश्न गरेका छन्, जस्तै :

- 'तपाईंको दृष्टिमा नेपाली साहित्यमा के कुराको खाँचो छ (पृ. ३५) ?'
- 'तपाईंको विचारमा नेपाली साहित्यको स्तर कसरी बढ्न सक्ला (पृ. ५०) ?'
- 'आफ्ना पाठक पाठिकालाई साहित्यिक सन्देश दिनुहुन्छ कि (पृ. २५२) ?' आदि ।

यसरी कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा सुधारात्मक प्रश्नहरू दिएर अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको विभिन्न विषयप्रति रहेका कमी कमजोरीलाई सुधारको लागि थप अवसर प्रदान गरेका छन् ।

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरू बिचको प्रश्नोत्तरबाट निम्न लिखित सन्दर्भहरूलाई अगाडि ल्याएका छन् :

साहित्य प्रयोजनसम्बन्धी धारणाको प्रकटीकरण : साहित्य सिर्जना गर्ने उद्देश्यलाई साहित्य प्रयोजन भनिन्छ । यसले कुनै पनि साहित्यिक रचना किन लेखिएको हो र त्यसको सार्थकता के हो भन्ने बुझाउँछ । पूर्वीय साहित्यमा रसानुभूति, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, धनार्जन, कीर्ति

आदिलाई साहित्य प्रयोजन मानिएको छ भने पाश्चात्य साहित्यमा भने कला जीवनका लागि र कला कलाका लागि भन्ने दुईवटा सम्प्रदाय रहेका छन् । कलावादीहरू कलाको आफ्नै विशिष्ट सत्ता भएकाले यो धर्म, समाज, राजनीति, नैतिकता आदिको बन्धनबाट मुक्त भएर पूर्ण विकसित हुन सक्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् भने जीवनवादीहरू नैतिकतालाई साहित्यको प्राण मान्दछन् । पाठकको हृदयमा शान्ति, सन्तोष, सहनशीलता आदि भाव जगाउने साहित्यलाई उत्तम साहित्य हो भन्ने उनीहरूको दृष्टिकोण हुन्छ । अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले पनि वार्तानायकहरूसित साहित्य कलाका लागि कि समाजका लागि भनेर प्रश्न गरेका छन् । यस सम्बन्धमा वार्तानायकहरूले व्यक्त गरेका केही धारणा निम्नानुसार छन् :

सिद्धिचरण श्रेष्ठ : “यो प्रश्न अब त नचाहिने जस्तो भैसक्यो । मानिस सामाजिक पशु हुनाले उसको रचना समाजपक्षकै हुनुपर्छ । अर्को कुरो कला पुष्ट भएन भने त्यो साहित्यिक कृति हुँदैन ।” (पृ. २१)

गोविन्दबहादुर मल्ल ‘गोठाले’ “... साहित्य समाजको निमित्त राम्ररी लेखिएको भए त्यसै नै कलापूर्ण भै हाल्छ नि ।” (पृ. २७)

लेखनाथ पौड्याल “अक्सर गरी मेरा कविता, नाटक आदि समाज सुधारकै निमित्त लेखिन्छन् ।” (पृ. ३३)

ऋद्धिबहादुर मल्ल “साहित्य भनेको हृदयको फुट हो— मगजको फुट हो । मगजको फुट समाजको निमित्त पनि हुनुपर्दछ किनभने कला र जीवन अभिन्न अङ्ग हुन् ।” (पृ. ५५-५६)

गोविन्दप्रसाद लोहनी “साहित्य हर्दम समाजकै निमित्त हुन्छ । यसैले साहित्यकार समाजको उन्नतिमा लाग्छन् ।” (पृ. १४४)

माथि प्रस्तुत गरिएका वार्तानायकका धारणाहरूलाई हेर्दा साहित्य समाजको निमित्त हुनुपर्ने तर त्यो कलात्मक हुनु पनि आवश्यक छ भन्ने वार्तानायकहरूको धारणा रहेको पाइन्छ ।

नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा : ‘एकेडेमी’ शब्दले साहित्य, संस्कृति, कला, दर्शन, विज्ञान आदि क्षेत्रका सामग्रीको विकास, विस्तार, उत्थान एवम् उत्खननमा जोड दिने प्राज्ञिक

संस्थालाई बुझाउँछ (मिश्र, २०५० : ३३) । वि.सं. २०१४ असार ९ गते स्थापना भएको नेपाल एकेडेमी (हाल नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान) को मुख्य उद्देश्य राष्ट्र भाषा नेपाली र अरू राष्ट्रिय भाषाका साहित्य, कला तथा संस्कृतिको भण्डारलाई समृद्ध तुल्याउनु हो । कुँवरले प्रस्तुत गरका अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूले यस संस्थाप्रति व्यक्त गरेका केही महत्त्वपूर्ण धारणा निम्नानुसार छन् :

धर्मराज थापाको धारणा :“नेपाल एकेडेमी, त्यसले त कामै गरेको छैन जस्तो लाग्छ । एकेडेमीलाई हामीजस्ता कर्मठ व्यक्तिको आवश्यकता छ, बुझ्नु भो ?”(पृ. ४३)

भूपि शेरचन “एकेडेमी एक आवश्यकता थियो र सदस्यहरू अहिलेकै हुनुपर्दथ्यो । तर काम भने शतांशको एक अंश पनि पूरा हुन सकेको छैन । पुरातन र नूतन काव्य जगतको सजग प्रहरी ‘व्यथित’ नेपाल एकेडेमीको सदस्य भए राम्रो हुने थियो- कमसेकम आफ्नो पिढीको प्रतिनिधित्व त हुने थियो ।” (पृ. ८२)

लीलाध्वज थापा “हेर्नुस्, म सरकारी मानिस- असल कुरा बोल्नु भने पूरा भूठ हुने छ- भएको खराब कुरा बोल्नु भने सरकारी जागिर छ ।” (पृ. ८९)

गोविन्दप्रसाद लोहनी “एकजना साथीले भन्नुभएकै एकेडेमी त बूढी गाईलाई थन्क्याउने गौशाला जस्तो मात्र भएको छ । साहित्यकारको कदर त भयो तर कदर मात्र गर्ने एकेडेमीको काम हैन । काम र कदर साथसाथै हुनुपर्दछ ।” (पृ. १४६)

माथि प्रस्तुत भएका वार्तानायकका विचारहरूलाई हेर्दा एकेडेमी आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न असमर्थ रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

मदन पुरस्कारप्रतिको धारणा : कुनै पनि क्षेत्रको विकासमा पुरस्कारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसले मानिसलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रमा लगनशील भएर कार्य गर्न उत्प्रेरणा दिन्छ । स्व.जनरल मदनशमशेर राणाको स्मृतिमा रानी जगदम्बाले वि.सं. २०१२ असोज १० गते मदन पुरस्कारको स्थापना गरेकी हुन् । नेपाली भाषामा प्रकाशित उच्च कोटीका कृतिहरूलाई पुरस्कृत गरी नेपाली भाषा साहित्यको विकास गर्नु यस पुरस्कारको उद्देश्य हो । यस पुरस्कारको पहिलो घोषणा २०१३ सालमा भएको हो भने यसको वितरण २०१४ सालदेखि सुरु भएको हो । यस पुरस्कारका सम्बन्धमा वार्तानायकहरूका धारणा यसप्रकार छन् :

भूपि शेरचन : “अनि मदन पुरस्कारको बारेमा त यत्ति नै हो कि यसको उद्देश्यको दृष्टिकोण राम्रो भए पनि केही नियम लेखकको अहंमा धक्का पर्ने खालका छन्, यसको सुधार हुनु आवश्यक छ ।” (पृ. ८२)

यहाँ वार्तानायक भूपि शेरचनले लेखकको पनि आफ्नै स्वाभिमान हुने भएकाले यसका केही नियमहरूले लेखकका अहङ्कारमा ठेस पुऱ्याउने बताएका छन् तर उनले ती ठेस पुऱ्याउने नियमहरू कुनकुन हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका भने छैनन् ।

गोविन्द प्रसाद लोहनी : “मदन पुरस्कारले बडो राम्रो काम गरेको छ र लेखकहरूलाई ठूलो प्रोत्साहन पनि दिएको छ । यस्तै अरू राणाजीले पनि खोलिदिए कति राम्रो हुन्थ्यो ।” (पृ.१४६)

प्रस्तुत संवाद अंशमा वार्तानायक गोविन्दप्रसाद लोहनीले मदन पुरस्कारबाट लेखकहरूले प्रोत्साहन पाएको र यस्ता पुरस्कारहरू स्थापना गर्ने कार्यलाई अरूले पनि निरन्तरता दिनुपर्ने धारणा राखेका छन् । उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा केदारमान व्यथित र भूपि शेरचनले मदन पुरस्कारका केही नियममाथि असहमति जनाए पनि उनीहरू लगायत सबै वार्तानायकहरूले यस पुरस्कारले नेपाली लेखकहरूलाई विविध ढङ्गले प्रेरणा दिइरहेको विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

भर्रोवादी आन्दोलनप्रतिको धारणा : भर्रोवादी आन्दोलन भाषा क्षेत्रको आन्दोलन हो । यसको प्रभाव साहित्यमा पनि परेको छ । त्यसैले भर्रोवादी आन्दोलन भाषा साहित्यका क्षेत्रमा स्मरणीय छ । वि.सं. २०१३ मा घोषित यस आन्दोलनको मुख्य उद्देश्यहरूमा संस्कृतै संस्कृतले लादिएको क्लिष्ट भाषा तथा हिन्दी शब्द र हिन्दी शैलीले बिटुल्याएको वर्णशङ्कर भाषाको विरोध गर्नु, ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग गर्नु तथा आवश्यक परेका शब्दको निर्माण गर्नु रहेका थिए । तारानाथ शर्मा र बालकृष्ण पोखरेल यस आन्दोलनमा प्रमुख अगुवा हुन् । यस आन्दोलनका सम्बन्धमा वार्तानायकहरूले व्यक्त गरेका धारणाहरू निम्नानुसार छन् :

लेखनाथ पौड्याल : ‘हैन शिरोमणिज्यू, आजभोलि भर्रोवादको पनि नारा लाग्दै छनि ? यसमा तपाईंको के विचार छ ?’ आजभोलिको गतिविधिबारे म उहाँको अध्ययन जान्न चाहन्थे ।

“खै के भनुं, मलाई त लाग्छ साहित्यको काम हो ग्रामीणलाई सभ्य बनाइनु नकि सभ्यलाई ग्रामीण ।’ आफूले सोचे अनुसारकै जवाफ पाएँ ।” (पृ. ३५)

यहाँ अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक लेखनाथ पौड्याल भर्खोवादी आन्दोलनको विपक्षमा देखिएको कुरा संवादका क्रममा व्यक्त भएका छन् ।

‘... जस्तो कि, नेपाली भाषामा विदेशी प्रभाव बढ्दै गरेकोले सचेतकको रूपमा ‘भर्खोवाद’ को आगमन भयो र यस आगमनको प्रतिक्रिया पनि राम्रो भएको छ (पृ. १००) ।’

यहाँ अन्य भाषाको नेपाली भाषामा बढ्दो प्रभावलाई रोक्दै नेपालीपनको प्रयोगमा जोड दिएकाले वार्तानायक बालचन्द्र शर्माले भर्खोवादको आगमन नेपाली भाषा साहित्यमा उपयुक्त भएको ठहर गरेका छन् । यसै गरी संवादका क्रममा अन्य धारणाहरू पनि अन्तर्वार्ताकार कुँवरले प्रस्तुत गरेका छन् -

सूक्तिसिन्धु प्रतिको धारणा : सूक्तिसिन्धु (१९७४) नेपाली कविताको माध्यमिक कालको अन्तिम समयमा देखा परेको शृङ्गारिक कवितासङ्ग्रह हो । यसका सम्पादक श्यामजीप्रसाद शर्मा अर्याल हुन् । यस सङ्ग्रहमा राजीवलोचन जोशीदेखि रुद्रराज पाण्डेसम्मका २४ जना कविका ३५ वटा कविताहरू सङ्गृहित छन् । पल्टनका जवानहरू शृङ्गारिक कविताले विग्रिन थालेको तथा दरबार र जनता भाँड्ने काम भएको आरोपमा सूक्तिसिन्धुमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो । प्रस्तुत कृतिले पारेको सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावका बारेमा आज पनि मत-भिन्नताहरू देखा परिरहेका छन् । एउटा कवितासङ्ग्रहले नेपाली कविताको इतिहासमा सदैव कविताका पाठक तथा समालोचकहरूलाई भस्का पारिरहने क्षमता देखाउनु नै यसको सफलता हो । अन्तर्वार्ताकार कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा केही वार्तानायकहरूबाट सूक्तिसिन्धुप्रति उनीहरूका स्वतन्त्र धारणालाई अगाडि ल्याएका छन्, जस्तै :

‘सूक्तिसिन्धुमा रहेका तपाईंका कवितामा शृङ्गार रस मात्र छ भनी केही आलोचक भन्छन् नि ?’ म उहाँलाई भल्याँस्स पार्ने असफल प्रयास गर्दै थिएँ ।

मेरो प्रश्न सुन्नासाथ उहाँ हाँस लाग्नुभयो र एक छिनपछि जवाफ दिनुभयो—
“सूक्तिसिन्धुमा जो कविता निस्केका छन् तिनमा विप्रलम्भ शृङ्गारमा लेखिएको

कुञ्जवर्तिनी विप्रलब्धा भन्ने शृङ्गार रसको कविता देखिन आए तापनि 'वियोगिनीको उपर सखीको प्रश्न' कविताले मेरो अध्यात्मप्रियता स्पष्ट देखाएको छ ।" (पृ. ३४)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक लेखनाथ पौड्यालले सूक्तिसिन्धुमा सङ्कलित आफ्ना कवितामा शृङ्गारिकता मात्रै नभएर तिनमा आफ्नो अध्यात्मप्रतिको मोह पनि झल्किएको बताएका छन् ।

"... सूक्तिसिन्धु जस्तो साहित्यमा यौन विभत्सता हुनु हुँदैन साहित्यमा लोक विग्रह नभएर लोक संग्रह हुनुपर्दछ ।" (पृ. १७२)

यसमा वार्तानायक धरणीधर कोइरालाले सूक्तिसिन्धुको आलोचना गर्दै अश्लील नभई त्यो मर्यादित हुनुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

"जरुर, त्यसमा केही अश्लीलता छ, तर अलिकति मात्र सम्पादन भएको भए ज्यादै राम्रो हुने थियो । एक दुई शब्द त्यसमा त्यस्तै पर्न गएकोले मात्र सूक्तिसिन्धुको नराम्रो चर्चा हुन गएको हो ।" (पृ. १८४) ।

माथिको अन्तर्वार्तामा वार्तानायक रुद्रराज पाण्डेले सूक्तिसिन्धुको उचित सम्पादन हुन सकेको भए प्रस्तुत सङ्ग्रहको विशिष्ट महत्त्व हुने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

'... यस अनुसार सूक्तिसिन्धुमा तपाईं मुछिएको कुराको कतिसम्म औचित्य ठहराउनुहुन्छ ? पश्चाताप छ कि सूक्ति सिन्धुमा कविता पर्दा ?'

"छैन, मलाई कति पनि पश्चाताप छैन । यौवनावस्थामा शृङ्गार रसमा चाख हुनु स्वभाविकै हो । त्यस अनुसार मैले पनि आफ्नो उमेर सुहाउँदो कविता लेखें ।" (पृ. २२९)

प्रस्तुत अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक सोमनाथ सिग्दालले सूक्तिसिन्धुका लागि आफूले कविता लेख्नु उमेरको प्रभाव भएको ठहर गरेका छन् ।

समग्रमा भन्दा सूक्तिसिन्धुमा सङ्गृहित कविहरू लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्दाल र रुद्रराज पाण्डेले यस सङ्ग्रहलाई सकारात्मक रूपमा लिएको पाइन्छ भने प्रस्तुत सङ्ग्रहमा नपरेका कवि धरणीधर कोइरालाले यसलाई समालोचक यदुनाथ खनालले भैं क्षयोन्मुख

साहित्यको नमुना मानेका छन् । यसरी अन्तर्वार्तामा संवादका माध्यमबाट साहित्यिक कृतिका बारेमा वार्तानायकहरूको दृष्टिकोण बुझ्ने गरेका छन् ।

मनपर्ने लेखकहरूको जानकारी : निवार्ताकारले वार्तानायकहरूबाट उनीहरूका मनपर्ने स्वदेशी र विदेशी लेखकहरूको नामलाई अगाडि ल्याएका छन्, उत्तम कुँवरले कुराकानी गरेका वार्तानायकहरूलाई मन पर्ने स्वदेशी तथा विदेशी लेखकको बारेमा अन्तर्वार्तामा यस प्रकारको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ-

अन्तर्वार्ताका क्रममा बालकृष्ण समलाई मन पर्ने लेखकहरूमा विलियम शेक्सपियर, वाल्ट ट्विटमन, डायलन थोमास, इलियट, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, वाइरन, होमर, किट्स, शेली, बर्नाड शा, सफोक्लिज, युरिपाइडिस, स्काइलस, समरसेट माम, इब्सेन, वाल्मीकि, व्यास, कालिदास, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भानुभक्त आचार्य, लेखनाथ पौड्याल पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा लैनसिंह बाङ्देललाई मन पर्ने लेखकहरूमा तुर्गनेभ, न्युट ह्याम्सन, सिग्रिड्ग, अनसेत, आन्द्रेमुखा, शरतचन्द्र, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा कमल दीक्षितलाई मन पर्ने लेखकहरूमा हन्टर, ल्याम्ब पर्दछन् भने सिद्धिचरण श्रेष्ठलाई मन पर्ने लेखकहरूमा लेखनाथ पौड्याल, वर्डस्वर्थ, शेली, किट्स, वाइरन, रावर्ट फ्रास्ट, सुमित्रानन्दन पन्त, महादेवी वर्मा पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'लाई मन पर्ने लेखकहरूमा बालकृष्ण सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, कालिदास, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, शरतचन्द्र, प्रेमचन्द्र, जैनेन्द्रकुमार, शेक्सपियर, दोस्तोएब्स्की, इब्सेन, जर्ज बर्नाड शा, व्यास, टाल्सटाय, एमिल जोला, गोर्की, कामु आदि रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा लेखनाथ पौड्याललाई मन पर्ने लेखकहरूमा कालिदास, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, माधव घिमिरे, मैथिलीशरण गुप्त आदि रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा धर्मराज थापालाई मन पर्ने लेखकहरूमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौड्याल, माधव घिमिरे, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, सुमित्रानन्दन पन्त, रवीन्द्रनाथ ठाकुर आदि रहेका छन् ।

यस्तै संवादका क्रममा केदारमान व्यथितलाई मन पर्ने लेखकहरूमा भूपि शेरचन, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, मोहनहिमांशु थापा, भीमदर्शन रोका, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, वाशु शशी, सिद्धिचरण श्रेष्ठ रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा ऋद्धिबहादुर मल्ललाई मन पर्ने लेखकहरूमा लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भवानी भिक्षु, भिक्टर ह्युगो, शरतचन्द्र, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, रामकृष्ण शर्मा, रत्नध्वज जोशी पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा भवानी भिक्षुलाई मन पर्ने लेखकहरूमा शरतचन्द्र, जैनेन्द्रकुमार, बाल्जाक, मोपासाँ, दोस्तोवस्की, एमिल जोला रहेको कुरा जान्न सकिन्छ ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा रत्नज्वज जोशीलाई मन पर्ने लेखकहरूमा ताराप्रसाद रेग्मी, बालकृष्ण सम, लेखनाथ पौड्याल, कार्ल मार्क्स, आई.ए. रिचर्डस, क्रोचे, योगेन्द्रनाथ बसु, चार्ल्स डार्विन, सिगमन्ड फ्रायड आदि रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा भूपि शेरचनलाई मन पर्ने लेखकहरूमा दोस्तोवस्की, म्याक्सिम गोर्की, मोहन कोइराला, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल आदि रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा लीलाध्वज थापालाई मन पर्ने लेखकहरूमा लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा मोहन कोइरालालाई मन पर्ने लेखकहरूमा भूपि शेरचन, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, द्वारिका श्रेष्ठ आदि रहेका छन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा बालचन्द्र शर्मालाई मन पर्ने लेखकहरूमा एडमण्ड वर्क, जोन मिल्टन, रस्किन, थोमस हार्डी, रोजेटी, कार्डिनल न्युम्यान, ब्राउनिड आदि रहेको कुरा प्रस्तुत भएको छ ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा रमेश विकललाई मन पर्ने लेखकहरूमा दोस्तोवस्की, स्टेफिन ज्विग, टल्सटाय, शरतचन्द्र, चेखव, ओ.हेनरी, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' शङ्कर लामिछाने, दौलतविक्रम विष्ट, बालकृष्ण सम, भूपि शेरचन, माधव घिमिरे, कृष्णभक्त श्रेष्ठ आदि स्रष्टाहरू पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा माधव घिमिरेलाई मन पर्ने लेखकहरूमा कालिदास, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, वर्डस्वर्थ, लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा गोविन्दप्रसाद लोहनीलाई मन पर्ने लेखकहरूमा यशपाल, राहुल सांस्कृत्यायन, राँगेय राधव, बट्रेण्ड रसेल, एलडस हक्सले, सार्त्र, लेलिन, माओ, गोर्की, दोस्तोवस्की, तुर्गनेभ, बालकृष्ण सम, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, शङ्कर लामिछाने, शङ्कर कोइराला, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', विजय मल्ल, मदनमणि दीक्षित, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, मोहन कोइराला, वाशु शशी, भूपि शेरचन, द्वारिका श्रेष्ठ, कृष्णभक्त श्रेष्ठ रहेका छन् ।

यस्तै संवादका क्रममा मनपर्ने लेखकको जानकारी दिने क्रममा श्यामदास वैष्णवलाई चेखव, शरतचन्द्र, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', सिद्धिचरण श्रेष्ठ, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, शङ्कर लामिछाने आदि स्रष्टाहरू मन परेका छन् भने धरणीधर कोइरालालाई भानुभक्त आचार्य, लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम मन पर्दछन् ।

साहित्यकार पारिजातलाई भने मदन रेग्मी, मोहन कोइराला, भूपि शेरचन, बालकृष्ण पोखरेल, शङ्कर लामिछाने, रमेश विकल, ध्रुवचन्द्र गौतम, मदन रेग्मी, प्रेमा शाह आदि स्रष्टाहरू मन पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताका क्रममा शङ्कर लामिछानेलाई मन पर्ने स्रष्टाहरूमा पारिजात, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, अम्बर गुरुङ, भूपि शेरचन, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', विजय मल्ल, गोपालप्रसाद रिमाल, विलियम सरोयान, स्नास निन, हेनरी मिलर, लरेन्स डुरेल, स्लाजिन्जर, टेनेसी विलियम, रेस्तिफ दैला ब्रिट्टाँ आदि पर्दछन् ।

बालकृष्ण पोखरेललाई मन पर्ने लेखकमा कालिप्रसाद रिजाल, पारिजात, वैरागी काइँला, तुलसी दिवस, भूपि शेरचन, माधव घिमिरे, केदारमान व्यथित, धर्मराज थापा, विष्णुप्रसाद धिताल, जीवनलाल सत्याल, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, तारिणीप्रसाद कोइराला, प्रेमा शाह, इन्द्रबहादुर राई, शङ्कर लामिछाने, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', भवानी भिक्षु, रूपनारायण सिंह, रवीन्द्र मोक्तान, भीमनिधि तिवारी, बालकृष्ण सम आदि पर्दछन् ।

अन्तर्वार्ताकारले सबै वार्तानायकहरूसँग उनीहरूका मनपर्ने लेखकका बारेमा वार्तालाप गर्दा धेरैजनाले सोभो जवाफ दिए पनि कतिपय वार्तानायकहरूले यसबारेमा भिन्न मत पनि राखेको पाइन्छ, जस्तै :

– ‘तपाईंका मन परेका लेखक वा प्रेरणाबारे केही भन्नुहुन्छ कि ?’

उहाँले भन्नुभयो– “त्यसो त यही लेखक मन पर्छ भन्न म सकिदैनं । समाज र प्रकृति गुरु हुन् ।” (पृ. १२८)

माथिको संवादमा वार्तानायक भमिनिधि तिवारीले मनपरेका लेखकहरूको नाम उल्लेख गर्नुको सट्टा समाज र प्रकृति आफ्नो प्रेरक भएको उल्लेख गरेका छन् ।

मैले मन परेका साहित्यकारबारे सोध्दा राईज्यूले ठाडै भन्नुभयो -

“मेरो विकृत आग्रह स्वीकार गर्छ । मैले पाठक भएर अरूका पुस्तक पढ्न छाडेको धेरै वर्ष भयो, लेखक भएर पढ्छु । यसरी पढ्नुको अर्थ आफ्नो पूर्वाग्रहहरूले काट्दै लैजानु जस्तो हुँदो रहेछ । अभ्यस्तताले कुनै दिन नुहाउँदा फेरि पूर्वाग्रह फोँकिन्छन् र जसको जस्तै कृति पनि एक बसाइँको पढाइभरी राम्रो लाग्छ ।” (पृ. २५८)

माथिको संवादमा वार्तानायक इन्द्रबहादुर राईले कुनै पनि कृतिलाई आलोचनात्मक ढङ्गले हेर्ने आफ्नो बानी भएकाले आफूलाई कुनै खास लेखक र कृति मन नपर्ने बताएका छन् ।

समग्रमा भन्दा वार्तानायकहरूलाई मनपर्ने लेखकहरूको सूचनाले उनीहरूको अध्ययनको व्यापकता र उनीहरूका लेखनमा ती लेखकहरूका कृतिको प्रभावको अध्ययन गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । यसबाट अन्तर्वार्ताले वार्तानायकको आदर्श व्यक्तिका बारेमा पाठकलाई पनि जानकारी दिन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

लेखनको मूड बारेको जानकारी : निवार्ताकारले वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्दा उनीहरूको लेखनको मूडका बारेमा पनि जिज्ञासा राखेका छन् । वार्तानायकहरूको लेखनको मूडको जानकारीले उनीहरूको स्वभाव र जीवनशैलीलाई अगाडि ल्याएको छ, जस्तै :

सिद्धिचरण श्रेष्ठ : “अक्सर गरेर आधा रातमा उठेर लेख्छु ... ।” (पृ. २०)

धर्मराज थापा : “हैन, मूड आएपछि मात्र लेख्न थाल्छु, फेरि यो मूड कस्तो बेइमान छ भने कहिले हिँड्दाहिँड्दै आउँछ त कहिले आधारातमा । अनि ज्यादातर परिवारसँग

छुट्टिएको बेलामा आउँछ तर मूड एक पटक आएपछिलाई कविता सिद्धेपछि नै रोकिन्छ । अर्को कुरा लेख्दा म कहिले पनि केर्दिनँ । त्यो भने आत्मा माया जस्तो लाग्छ ।”

(पृ. ४०)

केदारमान व्यथित : मेरो प्रश्न अधुरै रह्यो— जवाफ भने पूरा पाएँ “मूड ? मूड त मेरो निमित्त आवश्यक छ- त्यो आउनै पर्दछ । कहिले काहीं त सात आठ महिनासम्म लेख्नै सकिदैनँ । मूड आयो भने ज्यादातर बिहान र दिउँसो लेख्छु ।” (पृ. ४६)

भूपि शेरचन: उहाँले अलि हाँस्दै भन्नुभयो— “चौबिसै घण्टा त होइन, बिहान र साँझदेखि रातको ११-१२ बजेसम्म लेख्छु । सल्लाघारीमा चारैतिर उराठ लाग्दो वातावरण भए जस्तो साँझमा मलाई पनि समाजसँग अलग्गै भए जस्तो लाग्दछ । एकाङ्कीपन आउँछ अनि लेख्न थाल्दछु ।” (पृ. ८१)

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान : “आवश्यक छ ? मूडले धेरै काम गर्छ । बिना मूडको रचनामा कृत्रिमता आउँछ । बिहान लेख्ने मूड आउँछ र बेलुकी राती पढ्ने मूड ! सायद मेरो नियमलाई नै मूडले समातेको हो कि ।” (पृ. ११४)

वार्तानायकहरूले दिएका आफ्ना लेखनको मूड बारेको जानकारीले अन्तर्वार्ताकार र पाठकलाई वार्तानायकहरू र आफूबीचको पृथकतालाई तुलना गर्न मद्दत पुऱ्याएका छन् ।

रोमान्सको प्रस्तुति : उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्ताका वार्तालाप वार्तानायकको जीवनयात्रा, साहित्यिक मान्यता आदिमा मात्र केन्द्रित छैनन् । निवार्ताकारले वार्तानायकहरूसँग अनौपचारिक ढङ्गले वार्तालाप गरेका छन् । तसर्थ कतिपय स्थानमा स्रष्टा र वार्तानायकका बीचमा रसिक गफ पनि भएका छन्, जसले वार्तानायकहरूको स्वभाव र मनोवैज्ञानिक अवस्थालाई चिनाउन मद्दत गर्छन्, जस्तै : “१८ सालमा विवाह गरेको थिएँ— उनी ७ सालमा मरिन्, ९ सालमा दोस्रो विवाह गरें- २ छोरा भए । फेरि पोहोर साल मात्र गान्धर्व रीतले अर्को एउटा संग्रह गरेको छु ।”

उहाँको रमाइलो उत्तरद्वारा रोक्न नसकिएको मेरो हाँसोलाई साम्य गर्न खोजे भैं ललकारको भावनामा फेरि उहाँले भन्नुभयो— “जनगणनाको नतिजा अनुसार नेपालमा स्त्रीको संख्या ज्यादा छ, उनीहरूलाई विदेशमा पठाउनु या जगोडा राख्नु या छिपे रुस्तम हुन दिनुभन्दा त शक्ति भएका पुरुषले २/३ वटा विवाह गर्नु नै श्रेय छ ।”(पृ.

८८) अनि उहाँको अनुहारमा ललकारको भावनाले ग्रसित रक्तिम आभा आए जस्तो लाग्यो ।

यहाँ वार्तानायक लीलाध्वज थापाको कन्यामोह र तिनीहरूप्रतिको दृष्टिकोण प्रकट भएको छ । प्रस्तुत प्रसङ्गले वार्तालाई रोचक बनाएको छ ।

“उसो भए म पनि यसो भन्छु— त्यो त मेरो यौवनकालको चरितकला थियो । अब ती अनुहारलाई सम्भन पनि मन लाग्दैन, ती मध्ये कैयूयन् भण्डै हजुरआमा भैसके होलान्, कम से कम ती मध्येका कैयूयन्का छोरीहरू त निश्चय पनि तरुनी भैसके । आजका मेरा भनाइ ती तरुनीका आँखामा पर्छ, त्यस कारण म तिनका आमाहरूको चर्चा यहाँ गर्न चाहन्न । र अर्को कुरा त्यो त मेरो शिलान्यास गरिएको कुरा हो । शिला पहिलेदेखि नै जमिन भित्र रहन्छ, भवन जे जस्तो बन्द्यो, त्यो तपाईंको आँखा सामु नै छ— शिला हेर्न भवन किन भत्काउँ ? (अर्को कुरा मेरी पत्नी माथि छिन्, यस्ता कुरा नगर्नु नै बेस ! अरू त केही हैन, मेरी पत्नीलाई मेरो छनौट मध्येको टिकाउ चाहिँ कान्छी मै नै रहिछु भन्ने घमण्ड बढ्ने सम्भावना छ ।” (पृ. २१४)

यस अंशमा वार्तानायक शङ्कर लामिछानेले यौन स्वतन्त्रताको वकालत गर्दै आफ्नो यौवन कालका दिनहरूको स्मरण गरेका छन् ।

समग्रमा भन्दा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरू सँगको स्त्री विषयक र यौन विषयक गफलाई प्रस्तुत गरेर एकातिर वार्तामा पाठकलाई साहित्यिक कुराकानीको प्रस्तुतिबाट विश्राम दिएका छन् भने अर्कातिर वार्तानायकहरूका व्यक्तिगत कुराहरूलाई अगाडि ल्याउने साहस गरेका छन् ।

कृतिको रचनाप्रक्रियाको जानकारी : निवार्ताकारले कतिपय वार्तानायकहरूसँग उनीहरूका महत्त्वपूर्ण कृतिको लेखनप्रक्रियाका बारेमा पनि जिज्ञासा राखेका छन् । यसबाट प्राप्त जानकारीले कृतिलाई नजिकबाट बुझ्न मद्दत पुग्छ, जस्तै :

मैले कुराको सिलसिलामा उहाँसँग सोधें— ‘तपाईंले रूपमती कसरी लेख्न थाल्नुभयो ? पहिले प्लट बनाएर पछि यसलाई बढाउनुभएको कि ... ?’

“हैन, यी सब कुरा हुन सकेन । यसको रमाइलो कथा छ । त्यस बेला कलेजमा शुक्रराज शास्त्री लगायत धेरैजसो स्नातक पास गरेका व्यक्ति भेला हुन्थे । त्यहीँ हामीले प्रत्येक शुक्रवार सबैले केही न केही लेखी कलेजमा ल्याई सुनाउने भन्ने

प्रस्ताव सर्वसम्मतिद्वारा पारित गर्नु । यसरी भेला हुने भनिएकोमा कुन्ती के कारणले हो, त्यो मिटिङ्ग चाहिँ कहिल्यै पनि भएन । तर मैले त्यसैको निमित्त भनी एक कथा लेख्न थालिसकेको थिएँ । त्यो कथा लेख्दा नटुङ्गिने लम्बिन मात्र थाल्यो । म जति लेख्थेँ, त्यति नै समज्युलाई सुनाउँथेँ पनि ! यो कथा लेख्ने ठाउँ पनि अजीव अजीवको हुन्थ्यो । आस र त्रासले गर्दा लिन परेको ट्युसनमा पढाउँदा, स्कुल र कलेजको क्लासमा पढाउँदा, कहीं काममा जाँदा, फुर्सत हुनासाथ खल्तीबाट कापी भिकी कथा पूरा गर्न थाल्थेँ । यसरी यो ज्यादै लम्बियो र पूरा भएपछि त ‘रूपमती’ उपन्यास पो भएछ, कथा त हराएछ । ... यो लेख्दा भाषाबारे भने खास विचार गरेको थिएँ । संस्कृत शब्दको प्रयोग नगरी नेपाली भाषामा लेख्न सकिन्न भनि नरेन्द्रमणिज्यूको र चक्रपाणीज्यूको हाँकलाई मैले स्वीकार गरी पूरा चल्तीको नेपाली भाषामा ‘रूपमती’ लेखेको थिएँ, जुन सफल पनि भयो ।” (पृ. १९०-१९१)

माथिको संवादमा वार्तानायक रुद्रराज पाण्डेले नेपाली साहित्यको पहिलो आधुनिक उपन्यास ‘रूपमती’को लेखनप्रक्रियाको जानकारी दिएका छन् । यस सूचनाले कथालाई लम्ब्याएर उपन्यास बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गरेको छ ।

‘व्याकरणको थिति कहिलेदेखि बस्यो त ?’

“माहिला गुरुज्यू हेमराज पण्डितले ‘चन्द्रिका’ व्याकरण तयार पार्नुभएपछि ।”

‘यसमा त तपाईंकाँ हात थियो भन्ने सुन्छु, हो ?’

“हो । त्यस बेलाको चलन नै ठूला बडाले अरूलाई लेखाएर आफ्नो नाममा छाप्नु थियो । यसले एउटा कुराको के फाइदा भो भने ठूला बडाले पनि भाषा सेवालालाई महत्त्वपूर्ण काम सम्भन थालेका थिए । यसरी नै मैले ‘चन्द्रिका’ मा हात बसाएँ, अनि पछि अझ व्याकरण सरल रूपमा प्रस्तुत गर्न मैले ‘मध्य चन्द्रिका’ पनि लेखेँ ।”

(पृ. २२६)

यहाँ हेमराज पण्डितले काम अरूलाई लगाएर नाम आफ्नो राख्ने तत्कालीन गलत परिपाटीको वार्तानायक सोमनाथ सिग्दालले भण्डाफोर गरेका छन् ।

स्रष्टाको आर्थिक अवस्थाको जानकारी : वार्तालापका क्रममा स्रष्टाले वार्तानायकहरूको आर्थिक अवस्थाबारे पनि जिज्ञासा राखेका छन् । यसबाट पाएका सूचनाले वार्तानायकहरूले

भोगिरहेको जीवनलाई बुझ्न मद्दत गर्छ । वार्तानायकहरूका निम्नलिखित अभिव्यक्तिहरूले उनीहरूको आर्थिक स्थितिको जानकारी दिएको छः

“म जस्तो चाहन्छु हाललाई मेरो आर्थिक अवस्था यस्तै छ । मैले आफ्नो जीवनमा केही बुझ्न सकेदेखि नै सङ्घर्ष गर्न परेको थियो र यो ‘थियो’ मात्र नभई ‘छ’ पनि भएको छ । प्यारिस र लण्डनमा पनि आफ्नो अस्तित्व बचाउन संघर्ष नै गरिरहनुपऱ्यो । एकातिर म आफ्नो चित्र बेचेर केही समस्या सुल्झाउँथे भने अर्कोतिर मनकुमारी नर्स भएकीले अस्पतालमा काम गरेर बाँकी समस्या सुल्झाउन सहयोग गर्थिन् । पहिलोपल्ट आफ्नो स्वप्नभूमि नेपाल आएर पनि हामीले सङ्घर्षमै जीवन बिताउन परिरहेछ ।” (पृ. १०)

यहाँ वार्तानायक लैनसिंह बाङ्देले आफ्नो आर्थिक अवस्था चित्तबुझ्दो नभएकाले वर्तमान जीवन सङ्घर्षमय रहेको जानकारी दिएका छन् ।

“खान लाउन दुःख छैन । साँच्चि भन्ने हो भने यस कुरामा बाबुबाजेप्रति कृतज्ञ छु ।” (पृ. २७)

यसमा वार्तानायक गोविन्दबहादुर मल्ल ‘गोठाले’ले आफ्नो आर्थिक अवस्था सन्तोषजनक रहेको बताएका छन् ।

“कविको साथमा पैसा रहँदैन- दुःखको दुःखै हुन्छ । साँभ सवेर चाहिँ महाराजाधिराजको कृपाबाट चलिरहेको छ ।” अनि कृतज्ञताको हाँसो सुनियो (पृ. ३६) ।

यस संवादमा साहित्यकारहरूलाई अर्थको समस्या हुने तर वार्तानायक लेखनाथ पौड्यालले राजाको कृपाका कारण आफूलाई त्यसको समस्या नभएको जानकारी दिएका छन् ।

कोठा रेडियो, टेबुल, मेच, सोफा, पुस्तक राख्ने दराज आदिद्वारा राम्रोसँग सजाइएको थियो- ‘कविज्यूलाई आर्थिक चिन्ता त छैन जस्तो छ ?’ कोठाको सरसर्तीको अध्ययन पछि निस्केको यो मेरो प्रश्न थियो ।

“आडम्बरले गर्दा कोठा सजाउनपरेको छ । अहिलेसम्म उठेका साहित्यिक बन्धुहरूमा दीन दुःखी असम्पन्न मै छु, आर्थिक अवस्था विग्रेको देखेर अर्को व्यवस्था नभएसम्म

दैनिक समस्या टार्न गत मंसीर महिनादेखि श्री ५ बाट महीनावारी आधारमा आर्थिक सहयोग पाएको छु जसको निम्ति दिलैदेखि म मौसूफप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।”

(पृ. ४९)

प्रस्तुत संवादमा वार्तानायक केदारनाथ व्यथितले आफ्नो आर्थिक अवस्था पहिला नाजुक रहेको तर श्री ५ बाट सहयोगले आफूले राहत पाएको उल्लेख गरेका छन् ।

उहाँको आर्थिक स्थिति देखेर लागि रहेको दुःखलाई बढाउनमा यस खेदले आगोमा घिउको जस्तै काम गर्‍यो । बिहान ट्यूसन, दिउँसो स्कूलमा मास्टरी, २-३ बजेदेखि जोरगणेश छापाखानामा काम अनि पछि बाँकी रहेको समयमा फेरी यताउति काम गरेर पनि उहाँलाई आर्थिक अवस्था सुधार्न धौधौ परेको छ । उहाँकै शब्दमा— “आर्थिक स्थितिको बारेमा त सफा भनिदिन्छु नराम्रो छ जसको असर मेरो साहित्यिक जीवनमा पनि परेको छ ।” (पृ. ६६)

यसमा स्रष्टाले एकातिर वार्तानायक रत्नध्वज जोशीको सङ्घर्षपूर्ण दैनिकीलाई प्रस्तुत गरेका छन् भने अर्कातिर वार्तानायकले आफ्नो कमजोर आर्थिक अवस्थाले लेखन कार्यमा असर पारेको बताएका छन् ।

उहाँकै शब्दमा “पहिले त नून तेलको नै भयङ्कर सङ्कट पर्थ्यो । तर आजकल जागिर भएको र मदन पुरस्कार पाएकोले त्यस किसिमको सङ्कट नभए पनि आर्थिक कमजोरी त छँदैछ । नेपालीहरू होटलमा २/४ रूपैयाँ दिनका दिन खर्च गर्छन् तर २/४ पैसाको नेपाली पत्र-पत्रिका या पुस्तक किनी पढ्दैनन्, अनि लेखकको आर्थिक अवस्था कसरी सुधन्छन् त ?” (पृ. ११९)

यहाँ वार्तानायक रमेश विकलले पुरस्कार र जागिरले आफ्नो आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याएको बताउँदै नेपालीहरूले होटलमा उडाउने पैसा नेपाली पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा खर्च गरे लेखकहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार आउने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

केही वार्तानायकहरूलाई राजाले आर्थिक मद्दत गरे तापनि धेरैजना वार्तानायकहरू आर्थिक कठिनाइको मारमा परेका छन् । यसले गर्दा उनीहरूलाई पूर्ण रूपमा साहित्यमा समर्पित हुन कठिन परिरहेको बुझिन्छ ।

साहित्ययात्राको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेशको जानकारी : उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वातामा वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्ने क्रममा उनीहरूको साहित्ययात्राको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव र परिवेशको पनि उत्खनन गरेका छन्, यसमा साहित्यकार लैनसिंह वाङ्देलेले बाल्य अवस्थादेखिको साहित्यप्रतिको भुकावले साहित्यतर्फ लाग्न प्रेरणा मिलेको कुरा गरेका छन् । यसैगरी कमल दीक्षितले सहपाठी विष्णुप्रसाद धितालको प्रेरणाद्वारा कविता लेख्न थाल्नु, वि.सं. २००० मा उदय मा 'पुतली' शीर्षकको कविता प्रकाशित हुनु, 'मपुपु'सँग जोडिएपछि शोधपरक निबन्ध लेख्न थाल्नु लाई साहित्य लेखनको प्रेरणा बताएका छन् ।

सिद्धिचरण श्रेष्ठलाई साहित्ययात्राको निम्ति प्रेरणा, प्रभाव आमाहरूले भानुभक्तको रामायण र सुब्बा होमनाथको कविता पाठ गरेको सुन्नु, ऋद्धिबहादुर मल्लसँग बस्दा साहित्यिक अभिरुचि बढ्नु, ९० सालको भुकम्पको विभत्स रूप देखेपछि लेखेको 'भुइँचालो' शीर्षकको कविता गोरखापत्रमा प्रकाशित हुनु नै प्रमुख रहेका छन् ।

यस्तै गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' सिद्धिचरण श्रेष्ठबाट लेख्ने, गोपालप्रसाद रिमालबाट आधुनिक बन्ने र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाबाट लगनशील बन्ने प्रेरणा पाएको कुरा बताउँछन् भने लेखनाथ पौड्याल ११/१२ वर्षको उमेरमा गाई चराउन जाँदा पितृप्रसाद नाम गरेका व्यक्तिले लेख्दै गरेको श्लोक आफूले गुनगुनाउन थालेपछि पितृप्रसादले हप्काउनु, तीनधारा पाठशालाको छात्रावासमा गोर्खाका अग्निधरले रधुवंशको अर्थ लगाइरहेको समयमा उनको कोठामा पौड्याल पुग्नासाथ अग्निधरले पुस्तक बन्द गर्नु र अर्थ सुन्ने पौड्यालको इच्छाको अग्निधरले उपेक्षा गरेपछि पौड्यालमा 'एकदिन यीभन्दा बढी विद्वान् हुनेछु' भन्ने भावना जाग्नु, छात्रावासमा पं. शिवकुमारले दिएको समस्या पूर्ति गरी प्रोत्साहन पाउनु र त्यस किसिमका श्लोकहरू बनारसबाट प्रकाशित सूक्तिसुधामा छपाउन थाल्नु, बनारसमा मध्यमाको परीक्षा दिएर आएपछि एकदिन भोटाहिटीमा रहेको टी.डी.एच. एण्ड को.को अद्भुत कार्यालय भन्ने पुस्तक पसलमा 'नेपालीमा फारसी र संस्कृतका जस्ता उच्च ग्रन्थहरू निस्कनै सक्तैनन्' भन्ने पाका उमेरका विद्वान्हरूको मान्यताको विरोध गरी त्यसको भोलिपल्टदेखि नै नेपाली भाषालाई साहित्यको रूप दिन्छु भन्ने अठोट गरी वर्षा विचार लेख्न थाल्नुलाई लेखनको प्रेरणाका रूपमा स्वीकार गरेका छन् ।

धर्मराज थापाले सेती नदी, माछापुच्छ्रे हिमाल, फेवाताल र रूपातालहरूको सौन्दर्य, बाल्यकालमा भानुभक्तिय रामायण र महाभारतका वनपर्व गाउँलेहरूलाई सुनाउनु पर्ने जिम्मेवारी, आमा तथा दिदी बहिनीहरूलाई राति स्वस्थानी सुनाउनुपर्ने कर्तव्य एवम् लुनी,

मुनामदन, पिंजराको सुगा आदि कविताको प्रभावले साहित्य लेखनमा प्रेरणा मिलेको कुरा बताएका छन् ।

ऋद्धिबहादुर मल्लले पटकपटक भारत जाने क्रममा त्यहाँ हिन्दी भाषाका किताबहरू पनि पाठ्यपुस्तकमा राखिएको देखेपछि एक दुईजना साथीको सहयोग लिई नेपाली भाषामा पढ्न नपाउने अभाव हटाउनका लागि अठोट गर्नु आदिलाई साहित्ययात्राका निम्ति प्रेरणा मिलेको कुरा बताएका छन् भने सूर्यविक्रम ज्ञवालीले विद्यार्थी जीवनमा भारतको इतिहासका वीर वीरङ्गनाहरूका बारेमा पढ्नुपर्ने व्यवस्था हुनु, यसले उनमा नेपालको इतिहासमा पनि त्यस किसिमका वीर वीरङ्गनाहरू होलान् नि भन्ने कुरा मनमा गढ्नुलाई साहित्ययात्राको प्रेरणा बताएका छन् ।

भूपि शेरचनले १३/१४ वर्षको उमेरमा भन्नुपर्ने कुरालाई सम्हालेर भन्ने बानीको विकास हुनु, एक अभिन्न मित्रले हिन्दी भाषाका कविता आफ्नै भैं सुनाएर लेख्न प्रेरित गर्नुलाई र मोहन कोइरालाले घरको परिस्थिति र आफ्नो लगाव साहित्यतिर भएकाले सुरुमा कथा लेख्नु, पछि कथा लेख्न मन नलागेर कविता लेख्न थाल्नु, आफ्ना भाइ शङ्कर कोइरालाको सहयोग आदिलाई साहित्ययात्राको प्रेरणा बताएका छन् । ।

बालचन्द्र शर्माले पिताले सुन्दरी मा आफ्ना रचनाहरू छपाउनु, युगवाणी को साहित्यिक पक्ष विशेष मनपर्नु, हिन्दी साहित्यका आचार्य रामचन्द्र शुक्ल तथा हिन्दी विश्वविद्यालयको सङ्गत, सरस्वती, विशाल भारत, आजकल, मोर्डन रिभ्यू आदि पत्रिकामा नेपाल सम्बन्धी लेख लेख्नु एवम् आर्थिक कमजोरी हटाउन काशीमा नेपाली पुस्तकहरूको पुफ हेर्दा नेपाली साहित्यप्रति भुकाव बढ्नुलाई साहित्ययात्राको प्रेरणा मानेका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान वीरगञ्जमा बसेका बेला एक दिन दाजु हृदयचन्द्रसिंह प्रधान काठमाडौँबाट केही पुस्तक र पत्रपत्रिका लिएर आउनु, पत्रपत्रिकामा दाजुको नाम छापिएको देखेर उनलाई पनि आफ्नो नाम छपाउने रहर जागनु, यही धुनमा 'हाय ! हुक्का, हाय ! तमाखु' शीर्षकको कविता लेख्नु, लेखेका कुराहरू दाजुले सच्याइदिनु तथा वि.सं. २००२ मा उदय पत्रिकामा 'अश्रुधार' शीर्षकको कविता प्रकाशित हुनु नै आफ्नो साहित्ययात्राको प्रेरणाका रूपमा लिएका छन् ।

गोविन्दप्रसाद लोहनीले बौद्धिक ज्ञान प्राप्त गर्न लाग्दा आर्थिक तथा सामाजिक भार खप्नुपरेकोले ती अभावलाई परास्त गर्न, पुरानो विचारधाराको अन्त्य गरी साहित्यमा

प्रगतिशीलता ल्याउन तथा विजय मल्ल जोरगणेश प्रेसको कम्पोजिटर गोकुलदासले बालबालिकालाई आफैँले दन्त्यकथा बनाई सुनाउनु, शारदामा ९७/९८ सालतिर कविता प्रकाशित हुनु नै साहित्य लेखनमा लाग्ने प्रेरणा बताएका छन् ।

धरणीधर कोइरालाले भारतमा अध्ययन गर्ने क्रममा त्यहाँका भाषाहरूको साहित्य अगाडि बढेको देखेपछि नेपाली भाषा र जातिप्रेम जाग्न लेखनको प्रेरणा बताएका छन् भने महानन्द सापकोटा अक्षर चिनिसकेपछि नेपालीमा रामायण, रामाश्वमेध र द्रोणपर्व तथा संस्कृतमा रुद्री, चण्डी पढ्नु, ८/९ वर्षको उमेरमा गोठालो जाने क्रममा आर.एन.प्रधानको प्रेमलहरी दोहोऱ्याई तेहऱ्याई पढेपछि आफ्ना गोठाला साथीहरूलाई 'यस्तो त म पनि लेख्न सक्छु' भन्नु, साथीहरूले 'ल लेख त' भनेपछि मनमा चोट परेकाले अकस्मात् बलिन्द्र आँसु भाउँ रुन थाल्नुलाई साहित्य लेखनको प्रेरणा मान्दछन् ।

रुद्रराज पाण्डे मछिन्द्रबहालमा जोगवीरसिंहको कपडा पसलमा लेखनाथ पौड्याल, चक्रपाणि चालिसे, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, मणिदत्त, दीपकेश्वर लोहनी, पुण्यनाथ, भोजराज पाण्डे आदि साहित्यकारहरू भेला भई साहित्यिक चर्चा गर्ने, आफ्ना रचना सुनाउने कार्य गर्नु, त्यहाँ रुद्रराज केटाकेटी भए पनि शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको साथमा जाने गर्नु, चन्द्र मयुख भूचन्द्र चन्द्रिका का लेखकद्वय वैजनाथ र जगन्नाथ सेढाँले भोटाहिटीमा खोलेको गोरखा एजेन्सी पुस्तक पसलमा स्कुल छुट्टी हुनासाथ जानु र पुस्तक पढ्नु, बालकृष्ण समकहाँ त्यसबेला प्रदर्शन भइरहने हिन्दी तथा उर्दूका नाटकहरू हेर्ने अवसर पाउनुलाई साहित्य लेखनको प्रेरणा बातउँछन् ।

पारिजातले आई.ए.मा पढ्दा चित्तरञ्जन नेपाली बहिनी सुकन्यालाई पढाउन आउँदा पारिजातले लेखेका कविता देखी १३/१४ सालमा धरतीमा छपाइदिनु नै साहित्यमा लाग्ने पहिलो प्रेरणा मान्दछिन् भने शङ्कर लामिछाने आफ्नो र अरूका निम्ति प्रेमपत्र लेख्नु नै साहित्यतर्फ लाग्ने कडीका रूपमा लिन्छन् ।

माधवलाल कर्माचार्यले सिद्धिचरण श्रेष्ठका कविताबाट प्रेरित भएर 'हात्ती' शीर्षकको कविता लेख्नु, शारदामा 'जीवन फूल' कविता प्रकाशित हुनुलाई लेखनको प्रेरक मान्दछन् भने एम.बी.बी.शाह नेपालको मनोरम प्राकृतिक सौन्दर्यले शाहको साहित्यिक मनोवृत्तिलाई कुतकुत्याउनु, व्यक्तिगत जीवनमा केही घटनाहरूलाई साहित्य लेखनको प्रेरक मान्दछन् तथा इन्द्रबहादुर राई भने जीवनमा आफ्नो एउटा उपन्यास होओस् भन्ने चाहना हुनु, सातौँ

कक्षामा पढ्दा लेखेको उपन्यास साथीले हराइदिनुलाई साहित्यतर्फ लाग्ने प्रेरणाका रूपमा लिन्छन् ।

माथि आएका वार्तानायकका साहित्य लेखन सम्बन्धी प्रेरणाका बारेमा व्यक्त विचारको अध्ययन गर्दा अधिकांश वार्तानायकहरूलाई बाल्यकालीन परिवेश, रुचि, सङ्गत तथा जीवनका विभिन्न समयमा घटेका घटनाले साहित्यतर्फ प्रेरित गरेको बुझिन्छ ।

नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्था र भविष्यप्रतिको धारणा : स्रष्टा उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा धेरैजना वार्तानायकहरूबाट नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्था र भविष्यप्रतिको विचार व्यक्त गराएका छन् । तीमध्ये केही प्रमुख धारणाहरू तल उल्लेख गरिएको छ :-

सिद्धिचरण श्रेष्ठ :“हिजोभन्दा आज जहिले पनि अगाडि बढेको हुन्छ र आजभोलिका धेरै युवकहरूको रचना देख्दा ईर्ष्या पनि लाग्छ । मोहन कोइराला, मोहन हिमांशु थापा, भैरव अर्याल, भूपि शेरचन आदिका केही रचना देख्दा हाम्रो साहित्यको भविष्य धेरै उज्यालो छ भन्ने लाग्छ ।” (पृ. २१)

लेखनाथ पौड्याल: “गरेको छ बाबु !” मेरो दृष्टिमा नेपाली साहित्यले द्रूत गतिले विकास गरेको छ । अघि नै भनिसकेँ नि, हैन र ? मेरो भाग्य रहेछ, यतिका कवि लेखक देख्न पाएँ । मेरो समयमा त म एकलो जस्तै थिएँ । लेख्नु त पापै सम्भ्रङ्गिन्थ्यो । त्यस समयमा पनि लेखेँ— तर कसरी लेखेँ त्यो चाहिँ सम्भ्रन सकिँदैन । अहिले यसो सोच्दा आजको समयको तुलनामा त्यस बेला कसरी लेखेँ हुँला, लेखे पनि छान्ने प्रेरणा र हिम्मत कहाँबाट ल्याएँ हुँला जस्तो लाग्छ । आजकल एकलै भएको बेलामा यस्तै पुराना कुराहरू सम्भ्रेर समय बिताउँछु । आजकल यत्तिका लेखक र रचना देख्दा छक्क पछुँ एकतमासले, अनि गद्गद् हुन्छु हर्षले ।” (पृ. ३७)

भूपि शेरचन “हो, राम्रै छ— ५-७ वर्षभित्रमा यसले आफ्नो रूप तयार पारिसकेको हुनुपर्दछ ।” (पृ. ८२)

भीमनिधि तिवारी “नेपाली साहित्यको भविष्य धेरै उज्ज्वल छ । शिक्षाको कमीले तराई, र पहाडमा साहित्य छिर्न नसके तापनि यसको भविष्य आशाजनक छ । प्रवासमा पनि निकै राम्रो छ । मेरै किताब आधा नेपालमा र आधा प्रवासमा बिक्री हुन्छन् ।” (पृ. १२८)

इन्द्रबहादुर राई “... नेपाली साहित्यको निकट भविष्य समेत उत्साहप्रद लाग्छ ।” (पृ. २५६)

यस प्रकार वार्तानायकहरू नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्थाप्रति सन्तुष्ट र भविष्यप्रति आशावादी देखिन्छन् ।

साहित्यमा यौनको प्रयोगप्रतिको धारणा : यौन मानवजीवनको एक अभिन्न अङ्ग हो । पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्मा यौनिक विषयवस्तुमा आधारित भएर साहित्यसिर्जना गर्ने परम्परा धेरै पुरानो रहेको देखिन्छ । यौनलाई साहित्यको एक प्रमुख शक्ति मानिन्छ (शर्मा, २०६६:१०३) । यसको प्रयोगका कारण कृति दिगो, दरो, प्रभावकारी, यथार्थवादी र विशिष्ट हुने गर्छ । साहित्यिक कृतिलाई सफल र समर्थ रचनाका रूपमा उभ्याउन यौनशक्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । साहित्यमा वर्णित श्लीलता र अश्लीलताका बीचमा एकदम मसिनो अन्तर हुन्छ । साहित्यमा यौनको प्रयोग प्रयोजनपूर्ण छ भने त्यो आवश्यक र श्लील हो तर प्रयोजनपूर्ण छैन भने त्यो अश्लील र अनावश्यक हो । प्रस्तुत निवार्तासङ्ग्रहमा वार्तानायकहरूले साहित्यमा यौनको प्रयोगका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका केही प्रमुख धारणाहरू यसप्रकार छन् : “कामलिप्सालाई सधैं म घृणाको दृष्टिले हेर्दछु । मेरो रचनामा सधैं संयम चित्रण गरिएको हुन्छ । यौन भन्नाले खालि यौन मात्र आउँदैन । यसमा लगाव प्रेम पनि निहित छ ।” (पृ. ६१)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशका वार्तानायक भवानी भिक्षुले यौनप्रतिको विचार बताउँदै आफ्ना रचनामा यौन र प्रेमको सन्तुलित चित्रण गरिएको बताएका छन् ।

‘... तर आजकल हाम्रो साहित्यमा आएको बाढी समाज सुहाउँदो छ जस्तो लाग्दैन ।’

‘कस्तो बाढी ?’

सायद छोरीहरूले सुन्लान भनेर हो क्यार उहाँले विस्तारै ‘यौन’ भन्दै भन्नुभयो— “यौनसम्बन्धी फ्रायडवादको नाममा अश्लील साहित्य लेख्ने बाढी हाम्रो समाजलाई सुहाउन्न । त्यसैले मैले यौन बाहेक प्रत्येक विषयमा १४४ कथा लेखेको छु र नाटक, कविता, गजल आदिको त कुरै पर राख्नुस् ।” (पृ. १२६)

यहाँ वार्तानायक भीमनिधि तिवारीको यस अभिव्यक्तिले साहित्यमा यौनको प्रयोगका सन्दर्भमा उनको धारणा सङ्कुचित र परम्परित रहेको देखाउँछ ।

“साहित्यको सिर्जना गर्दा यौन सम्बन्धी इमान्दारी राखिएको हुनुपर्छ । यौन अभिव्यक्तिले गर्दा भल्गारिटी र अवशीन हुनुहुँदैन ।

‘कतिसम्म ? वास्तवमा भल्गारिटी र अवशीन नै हो के ? ‘

शब्द र भाषा निर्भर गर्दछ । उत्तेजना र मनोरञ्जनको निमित्त मात्र यौनको अभिव्यक्ति गरिएको छ भने त्यो - भल्गारिटी हो, अवशीन हो । त्यसैले साहित्य यस्तो हुनुहुँदैन । इमान्दारीपूर्णको अभिव्यक्ति व्यक्त गरेर कलमलाई ज्यादै सचेत राखी यौन साहित्यको पनि सिर्जना हुनुपर्दछ । यो जीवनको एक अर्को आवश्यकता हो, एक साहित्यिक अभाव हो, एक समस्या हो ।” (पृ. १९९-२००)

प्रस्तुत अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक पारिजातले यौन जीवनको एक प्रमुख आवश्यकता भएकाले साहित्यमा यसको श्लील प्रयोग हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेकी छिन् ।

“.... मैले भर्खर भनें, साहित्यमा यौनलाई तर्कारीमा नुन छर्केजस्तो गर्न सम्भव छ र त्यो स्वादिलो पनि हुन्छ, तथापि केही नुन मात्राभन्दा बढी भयो भने खान सकिँदैन । साहित्यमा पनि सही कुराको कम बेसीको मात्रामा भइरहेको हामी पाउँछौं । पाठकको बुझ्ने क्षमता र राष्ट्रको मानसिक स्तर हेरेर यिनको प्रयोग व्यापारिक दृष्टिबाट पनि गरिन्छ । तपाईंलाई थाहै छ, दुई विश्वयुद्धपछिका केही वर्षसम्म शुद्ध यौन-साहित्य युरोपमा खूब प्रचलित भयो । यसको कारण छ, युद्धको वीभिषिका र आर्थिक सङ्कटमा परेका पाठकहरू आफ्नो शारीरिक र मानसिक दुर्बलताबाट अलग्गन चाहन्थे र पोर्नोग्राफी नै सबभन्दा सजिलो क्षणिक आउटलेट थियो । यस सन्दर्भमा तपाईंलाई अलबर्तो मोरावियाको सम्झना आयो होला । मोरावियाले पनि द्वितीय विश्वयुद्धको मारमा परेको इटालीको मानसिक उत्पीडनलाई आफ्ना कथा र उपन्यासहरूमा व्यक्त गरेका छन् । उनको सफलतालाई म समयको देन मात्र भन्न सक्छु तर मोरावियाकै लागि उत्कृष्ट सृजना भन्न सकिदैन । यही रूपमा हेनरी मिलरलाई हामी उपमा स्वरूप प्रस्तुत गर्न सक्छौं । उनको ट्रपिक अफ क्यान्सर प्रथम विश्वयुद्धपछिको फ्रान्सको भावनालाई अभिव्यक्त गर्न प्रशस्त छ । तपाईंले पढ्नुभएकै होला, हेनरी मिलरले हालसालैको एक लेखमा आफ्ना ती कृतिलाई ‘वाहियात’ भनी आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् ।” (पृ. २१५)

माथिको संवाद अंशमा वार्तानायक शङ्कर लामिछानेले साहित्यमा यौनको प्रयोग आवश्यक रहेको कुरा उदाहरणसहित पुष्टि गरेका छन् र उक्त प्रयोग सार्थक हुनुपर्नेमा उनको विशेष जोड छ ।

साहित्यिक मान्यताको प्रकटीकरण : निवार्ताकारले वार्तानायकहरूबाट उनीहरूका लेखकीय मान्यताहरूको पनि उत्खनन गरेका छन् । यस क्रममा उनले वार्तानायकहरूबाट काव्य, कथा, आधुनिकता आदि विविध विषयहरूप्रतिको धारणालाई अगाडि ल्याएका छन् । तीमध्ये केही प्रमुख देहायबमोजिम छन् :

“... तीव्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काठी कसी विचारको लगाम पक्रेर भावुकता चढेको नै कविता हो ।” (पृ. ४५)

यहाँ वार्तानायक केदारमान व्यथितले कविताको परिभाषा दिँदै कवितामा कल्पना, अनुभूति, विचारको प्रवाह आवश्यक हुने बताएका छन् ।

“खास गरी आख्यायिका साहित्यमा मनको घात संघात आबद्ध गराउन सक्थो भने मात्रै कथा सफल हुन्छ, नत्र भने कथा लेखकको आफ्नो धारणा विश्वास वा इच्छाको आग्रह मात्र रहेर जान्छ ।” (पृ. ६९)

यहाँ वार्तानायक भवानी भिक्षुले सफल कथाका लागि पात्रको मानसिक कुण्ठाको प्रस्तुति हुनुपर्ने बताएका छन् ।

“म के भन्दै थिएँ रे... अँ सानो परिधिमा होइन... सानो देखिए पनि कचौराको पानीमा सिङ्गै आकाश लिन सक्ने क्षमता यस गद्य कवितामा छ— छन्द नजान्नेले गद्य कविता लेख्छ भन्नु गद्य कविताको महत्त्व नजान्नेले छन्दमा लेख्छ भनी आरोप लगाउन खोज्नु जस्तो मात्र हो ।” (पृ. ९२)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक मोहन कोइरालाले गद्य कविताको सामर्थ्य बताई यसको पक्षमा वकालत गरेका छन् ।

“... मेरो विचारअनुसार, बाह्यभन्दा आन्तरिक संघर्षको चित्रण गरी वैज्ञानिक दृष्टिकोणको पृष्ठभूमिमा सूक्ष्मतालाई प्रकाशमा ल्याउनु नै आधुनिक साहित्य हो । अर्को शब्दमा, मानिसको एकेक अवयव केलाएर द्वन्द्वको समाधान खोज्नु नै आधुनिक साहित्यको लक्षण हो ।” (पृ. १२९)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा वार्तानायक रमेश विकलले पात्रको आन्तरिक द्वन्द्वको चित्रण गर्नु आधुनिक साहित्यको विशेषता भएको ठहर गरेका छन् : “... साहित्य शाश्वत भएकोले यसमा आधुनिक र पुरातन छँदैछैन, तर पनि आधुनिक भन्ने केही परिभाषा गर्ने हो भने आजको सोचाइ सम्मिलित गरी छन्दसहित या छन्दरहित विश्वजनित केही कुरा लेख्यौं भने त्यो नै आधुनिक साहित्य हो ।” (पृ. १३२)

यहाँ वार्तानायक माधवप्रसाद घिमिरेले वर्तमानप्रतिको तीव्र सजगता र समाजबोधलाई आधुनिक साहित्यको लक्षण मानेका छन् ।

नेपाली समालोचनाको अवस्थाप्रतिको धारणा : कृतिको कलागत सौन्दर्यको गम्भीरतापूर्वक विवेचना गरेर त्यसको श्रेष्ठता र अश्रेष्ठताका बारेमा मूल्य निर्धारण गर्नु नै समालोचना हो । यसमा कृतिका अस्पष्ट कुरालाई बुझाउने र सर्जकलाई भविष्यका लागि बाटोसमेत खोलिदिएर कलात्मकताका सम्भावनाहरू देखाउने सामर्थ्य हुन्छ । यसलाई कृति र पाठकबीचको पुल पनि मानिन्छ । उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा सहभागी भएका वार्तानायकहरूले नेपाली समालोचनाको अवस्थाबारे यस खालका विचारहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ :

भीमनिधि तिवारी : “नेपालका समालोचकहरूको आलोचना देखेर कहिले हाँसो उठ्छ र कहिले रिस उठ्छ । बिना अध्ययन नै आलोचना गर्ने आलोचक भएर हाँसो उठ्छ । लेखक हुन सजिलो छ, तर आलोचक हुन गाह्रो छ ।... एक करोड नेपालीमा मैले केवल एउटै मानिस खोजेको छु, जसले मेरो सारा कृतिहरू अध्ययन र मनन गरिदेओस् । मलाई विर्सेर, रिस, राग, द्वेषबाट अलग भएर विशुद्ध आलोचना गरिदेओस्, जसबाट म केही जान्न पाउँ ।” (पृ. १२७)

गोविन्दप्रसाद लोहनी : “हुन त नेपालका आलोचकबारे के भन्नु- पाम्प्लेटको अध्ययनको भरमा मार्क्सवादको व्याख्याकर्ता बन्छन् र कुन्नि कुन स्वार्थपूर्तिका निमित्त हो, एकेक ओटा लेखकलाई काखी च्यापी असन्तुलित आलोचनाद्वारा आफ्नो कलमको दुरुपयोग गर्छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने नेपाली साहित्यलाई सच्चा आलोचकको ठूलो खाँचो छ, जसबाट साहित्यको वास्तविक मूल्याङ्कन गर्न सकियोस् र साहित्यप्रतिको मार्क्सवादी दृष्टिकोण न्यायिक तवरमा गर्न सकियोस् ।” (पृ. १४१)

माधवलाल कर्माचार्य : “नेपाली साहित्यमा आलोचनाको क्षेत्र ज्यादै काँचो अवस्थामा परेको छ । वास्तवमा आलोचकहरूको अध्ययन ज्यादै कम छ । आजसम्मका हाम्रा आलोचकहरूले आफ्नो कन्सेप्शनमा साहित्यिक कृतिलाई दाँज्छन् । आलोचक हृदयवादी र बुद्धिवादी दुवै हुनुपर्छ । यी दुईमा एक मात्र भएर साहित्यको राम्रो आलोचना गर्न सकिन्न । आलोचकलाई साहित्यको पथ प्रदर्शक भनिन्छ, यो धेरै अंशसम्म सत्य पनि हो ।” (पृ. २४५)

यसरी कुँवरका अन्तर्वार्तामा सहभागी वार्तानायकहरूले नेपाली समालोचनाको विकासको मूल समस्या विस्तृत अध्ययन र तटस्थताको अभाव भएको ठहर गरेका छन् ।

४.४ परिवेश चित्रणका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

स्रष्टा र वार्तानायकले वार्तालाप गरेको स्थान, समय र दृश्यको समष्टिलाई निवार्ताको परिवेश भनिन्छ । उत्तम कुँवरले वि.सं. २०१८ माघ १५ गतेदेखि वि.सं. २०२३ फागुन २८ गते बिहान, दिउँसो र साँझको समयमा धेरै जना वार्तानायकहरूसँग ज्ञानेश्वर, कुपण्डोल, मदन पुरस्कार पुस्तकालय, पुरानो भन्सार, जोरगणेश छापाखाना, सल्लाघारी, डिल्लीबजार, नागबहाल, गैह्रीधारा, ताहाचल, हाँडीगाउँ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, रश्मि रेष्टुराँ, गोकर्ण, फर्पिङ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, बत्तीसपुतली, कालिकास्थान, केलटोल, छाउनी, नारायणहिटी राजदरवार, भ्रापा आदि स्थानमा वार्तानायकहरूसँग भलाकुसारी गरेका छन् । उनले अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूसँगको प्रश्नोत्तरलाई अगाडि बढाउँदै जाँदा पाठकलाई विश्राम दिने उपायका रूपमा विभिन्न स्थानमा परिवेशको चित्रण गरेको देखिन्छ । उनले निवार्ताका विभिन्न स्थानमा गरेको परिवेशचित्रणका केही नमुनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएका छन् :

डिल्लीबजार भिक्षुको डेरा । एउटा ठीकैको कोठा । कोठाको चारैतिर भित्तामा सुरुचिपूर्ण तस्वीरहरू भुण्ड्याइएका । कुनै सुन्दरीका त कुनै दृश्यका । एकापट्टि कुनामा खाटमाथि किताब, पत्र-पत्रिकाहरूको चाङ्ग र खाटमुनि चिठीपत्रहरूको फाइल । अर्कोपट्टि कुनामा सुत्ने खाट अनि बिचको भित्ताको आडमा सानो टेबुल जसमा घडी, केही किताब र तस्वीरहरू आकर्षक ढङ्गले सजाइएका छन् । कोठाको सब सामान यथास्थानमा राखिएका छन् भन्ने कुरा यहाँको सफाइ र सुगन्धरताले बताइरहेको छ । कोठाको बाँकी रहेको ठाउँमा चार व्यक्ति आ-आफ्नो काममा व्यस्त ! सावित्री चिया

बनाउनमा व्यस्त थिइन् त मखन पान बनाउनमा, भिक्षुजी मेरो जिज्ञासा शान्त गराउनमा व्यस्त हुनुहुन्थ्यो त म जिज्ञासा प्रकट गर्नमा । यस्तै व्यस्त कोठामा जोडिएको भान्साघरबाट मिठो वास्ना आइरहेको थियो- ‘ओहो भिक्षुजी, खूब मिठो वास्ना आइरहेको छ नि ?’ ! - “अँ, पाकशास्त्र त मेरो आमोदिनी (हब्बी) हो नि ।” (पृ. ५९)

कोठाको एकातिरको भित्तामा लेखाली (डा.हर्कबहादुर गुरुङ) को चेतावनी र मायालु आँखा भएकी ‘लुसी’ को चित्र भुण्ड्याइएको थियो- अर्कोपट्टि भित्तामा आफ्नै २/३ चित्रहरू थिए । चारैतिर कौच र बिचमा टेबुल-टेबुलमा ६/७ ओटा एष्ट्रे थिए । सगरमाथादेखि लिएर ५५५ सम्मका चुरोटका खाली बट्टाहरू यताउति छरिएका, केही किताब र कापीका हाल पनि यस्तै थियो । खुकुरी रमको खाली शिशी पनि एक कुनामा त्यसै मिलिकएको थियो । कोठाको एक कुनामा पुरानो हार्मोनियम राखिएको थियो, अनि भित्तामा यताउति ठोक्किएका किलाहरूमा टाई, कोट, प्याण्ट आदि भुण्ड्याइएका थिए- यही नै भूपिज्यूको कोठा थियो ताहाचलको शान्त वातावरणमा कविको वासस्थान (पृ. ७९-८०) !

‘खै बा’ भन्दै मेचबाट उठी श्यामजी खकार थुक्न ढोकातिर लाग्नुभयो । साँझको समय थियो । चार पाँच आधुनिक कवि, दुई तीन कथाकार, एक पत्रकार, एक-दुई सेक्सन अफिसर, एक अर्थशास्त्री र एक साहित्यिक (साहित्य हैन) प्रेमी गरी हामी करीब नौ-दश व्यक्ति रश्मि रेष्टुराँको राउण्ड टेबलमा भेला भएका थियौं । र यो भेला प्रत्येक दिनजसो नियमित रूपमा नै हुन्थ्यो । यो रेष्टुराँको राउण्ड टेबल पनि सम्मेलन गरिने टेबलसमान थियो । अर्थशास्त्रीले ब्वाइलाई बोलाई अर्डर दिनुभयो- ‘गोपाल, एक राउण्ड चिया ल्याऊ !’ अनि ऊ चिया ल्याउन भित्र पस्यो । यतिञ्जेल श्यामजी खकार फाली मुख मुसादै आफ्नो मेचमा आई बसिसक्नुभएको थियो । (पृ. १४८)

माथिका अन्तर्वार्ता अंशहरूमा वार्तानायकहरूका रुचि र स्वभावको जानकारी, उनीहरूको जीवनशैली तथा तत्कालीन साहित्यिक परिवेशको यथार्थ चित्र प्रकट भएका छन् । यसरी परिवेशको यथार्थ चित्रले वार्तालापका क्रममा वार्तानायकले बोलेका कुराहरू र देखाएको व्यवहारको विश्वसनीयतामा वृद्धि गराएको छ । त्यस्तै परिवेशको चित्रणका क्रममा उत्तम कुँवरको भाषिक कौशल पनि प्रकट भएको छ । निवार्ताहरूमा परिवेशको चित्रणले

दृश्यको सिर्जना गर्ने भएकाले पाठकमा आफू स्रष्टा र वार्तानायकले साक्षात्कार गरेकै स्थान र समयमा पुगेको कलात्मक भ्रमको सिर्जना भएको छ । परिवेशको चित्रणका लागि कुँवरले वर्णनात्मक एवम् बिम्बात्मक शैलीलाई उपयोग गरेको देखिन्छ, जसले निवार्ताहरूको रोचकतामा वृद्धि गराएको छ ।

४.५ तटस्थताका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसित वार्तालाप गर्दा र गरिसकेपछि घटना एवम् वार्तानायकप्रति निष्पक्ष भएर प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । तटस्थताले निवार्तालाई प्रामाणिक र रोचक बनाउनुका साथै निवार्ताकारको निर्भीकता तथा इमानदारितालाई प्रकट गर्छ । निवार्ता वार्तानायकलाई खुसी पार्न गरिने चाकडी होइन । अतः नजिकका र पूर्वपरिचित स्रष्टाहरूको अन्धभक्त नभई उनीहरूसित खुलेर वार्तालाप गर्नु पनि तटस्थता हो । स्रष्टा उत्तम कुँवर वार्तानायकहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबाट अति प्रभावित भएपछि उनीहरूसित वार्तालाप गर्न पुगेका छन् । यस क्रममा उनले वार्तानायकका धारणा, व्यवहार, स्वभाव, रुचि, ज्ञान, विशिष्टता, कमजोरी आदिको बोध गरेका छन् । यसबाट उनमा वार्तानायकप्रति श्रद्धा जाग्ने र मोह भङ्ग हुने गरी दुईवटा अवस्थाको सिर्जना भएको छ, जसलाई उनले निवार्तामा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

साँच्चै नै श्री समको जीवन धेरैजसो नियन्त्रणमै बितिरहेको छ, यो कुरो कसैबाट लुकेको छैन । कहाँसम्म भने उहाँलाई आफ्नो डुबेको यौवनले पनि नियन्त्रणमा राखेको छ, फलस्वरूप विस्तार बोलेर गालाको चाउरिपना लुकाउन, कपाल कालो बनाउन, क्रिम पाउडरको उपयोग गर्न र अन्य कृत्रिम साधनहरूको दैनिक प्रयोग गर्न समज्यु बाध्य हुनु भएको छ (पृ. ३) ।

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा निवार्ताकारले बालकृष्ण समको कृत्रिम र आडम्बरी व्यक्तित्वको चिनारी दिएका छन् ।

मैले राम्ररी थाहा पाएको थिएँ— कमलज्यू सिनेमा र बिडीको विज्ञापन पर्चादेखि लिएर महाकाव्यसम्म सम्पूर्ण पढ्नुहुन्छ, र तीमध्ये धेरैजसोको प्रकाशन तिथि र पंक्ति पनि

कण्ठ गर्नुहुन्छ । तर यसको पनि उहाँको निम्ति एक शर्त छ— त्यो के भने यो सबै नेपाली भाषामा लेखिएको हुनुपर्छ (पृ. १५) ।

यहाँ निवार्ताकारले वार्तानायक कमल दीक्षितको नेपाली भाषाप्रतिको प्रेम देखाउनका लागि दीक्षितको अन्य भाषाको ज्ञानको अभावलाई आदर्श बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् ।

- 'आधुनिक साहित्यबारे तपाईंको के विचार छ नि ?'

“आधुनिक, कस्तो आधुनिक ? साहित्य भनेको कहिले पुरानो हुँदैन । युगको गतिको साथमा हिँड्न सकेको भविष्यको सुन्दर सपनाप्रति सम्बेदनशील भई रहेको र एकदम आफु इमान्दार बनी लेखिएको जुनसुकै रचना नयाँ नै हुन्छ, पुरानो हुँदैन । त्यस कारण आधुनिकताको सवाल नै उठ्दैन ।”

यसमा मेरो सहमति र असहमतिको प्रश्न नै निरर्थक थियो । उहाँको जबरजस्त उत्तर सुनेपछि म एक दिन घोरिएँ पनि (पृ. ४५-४६) ।

यहाँ निवार्ताकारले वार्तानायक केदारमान व्यथितको आधुनिक साहित्यप्रतिको धारणाबारे आफ्नो पृथक मत राख्न सकेका छैनन् ।

ग्राम्य तथा लोकशैलीमा अगाध रुचि राख्ने कविज्यूलाई 'उहाँले 'बुद्ध', 'सीता' आदि जस्ता बारेमा कविता लेख्ने 'फर्मुला' बनाउनुभएको छ । त्यस अनुसार एक दुई शब्द हेरफेर गरे मात्र एउटै कविताद्वारा उहाँका विभिन्न नयाँ कविता तयार हुन्छन् भन्ने केही आलोचनाको आरोपबारे सोधी उहाँको स्पष्टीकरण मागुं कि जस्तो लागेको थियो तर 'अहिले किन ?' भनी त्यसै फर्केँ (पृ. १३८)

माथिको अभिव्यक्तिबाट माधवप्रसाद घिमिरेको साहित्यिक व्यक्तित्वका अगाडि आफूलाई कमजोर ठानेकाले स्पष्टीकरण माग्ने इच्छा हुँदा हुँदै पनि निवार्ताकारले सड्कोच र डरका कारण वार्तानायकसँग प्रश्न गर्न नसकेको बुझिन्छ ।

मैले फेरि कोठाको शान्ति खलबल्याउँदै भने— 'शर्माज्यू, १७ सालको पुस १ गतेदेखि आएको वातावरण लेखकहरूको अनुकूल छ ?'

उत्तिखेरै जवाफ आयो— 'तपाईंलाई यसमा शङ्का छ ?'

‘होइन, मलाई शङ्का भएको या नभएको कुरा छाडौं न ! मैले त केही पत्रपत्रिकामा निस्केको कुरा अनुसार पो यो प्रश्न सोधेको ?’- मैले अलि भस्कँदै र जोगिँदै भनेँ (पृ. १०१) ।

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले २०१४ सालदेखि २०२४ सालसम्म नेपाल ऐकेडेमीको उपकुलपति तथा २०१९ सालमा राजसभाको सदस्य भएका वार्तानायक बालचन्द्र शर्मालाई २०१७ सालमा राजा महेन्द्रले चालेका कदमका बारेमा प्रश्न त गरेका छन् तर २०१७ सालको परिवर्तनले लेखहरूको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्ने घृष्टता गरेको थाहा भए पनि यसै विषयमा वार्तानायकलाई पूरक प्रश्नहरू गरी उठाइएको विषयलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन भने निवार्ताकार असमर्थ देखिन्छन् । त्यस्तै उनले वार्तानायकको नायकका पछाडि जोड्ने ‘ज्यू’ ले निवार्ताहरूलाई अतिशयोक्तिपूर्ण बनाएको पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्दा उनीहरूको मूलतः बाह्य व्यक्तित्व, भावभङ्गिमा र परिवेशको चित्रण गरेर निवार्ताहरूलाई सौन्दर्यपूर्ण बनाएको भए तापनि सबैजना वार्तानायकहरूसँग उनीहरूको साहित्यिक व्यक्तित्व र कृतिगत योगदानका कारण उत्पन्न सङ्कोच तथा डरले गर्दा उनले पूर्ण रूपमा खुलेका कुरा गर्न सकेका छैनन् । यसले गर्दा एकातिर निवार्ताहरूमा वार्तानायकहरूको आन्तरिक व्यक्तित्व राम्रोसित उद्घाटित हुन सकेको छैन भने अर्कातिर प्रस्तुत निवार्तासङ्ग्रहका निवार्ताहरूमा शङ्कर लामिछानेका निवार्ताहरूमा जस्तो निष्पक्षता, निर्भीकता, इमानदारिता र तटस्थता पाइँदैन । तटस्थताको अभाव कुँवरका अन्तर्वार्ताको दुर्बल पक्ष हो, जसले अन्तर्वार्ताहरूको कलात्मक उच्चतामा हास ल्याएको छ ।

४.६ दृष्टिकोणका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको रुचि, स्वभाव, व्यवहार, जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदिप्रति निवार्ताकारको तथा निवार्ताकारप्रति वार्तानायकको हेराइलाई दृष्टिकोण भनिन्छ । वार्तानायकसँग भेट गर्नुपूर्व र भेटपश्चात् निवार्ताकारले अनुभूत गरेको एक अर्काबीचको पृथक्ता पनि दृष्टिकोण हो । निवार्ताको पठनपश्चात् पाठकले निवार्ताकार र वार्तानायक दुवैको व्यवहार, स्वभाव, तार्किकता, बौद्धिकता आदिको तुलनात्मक अध्ययन गरेर उनीहरूका सबलता तथा दुर्बलताको मूल्याङ्कन गरी भिन्न धारणा बनाउँछ । तर यो कुरा भने निवार्तामा अभिव्यक्त भएको हुँदैन । कुँवरका अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले वार्तानायकहरूसँग मूल

रूपमा सम्बन्ध कायम गर्दै उनीहरूसित अन्तर्क्रिया गरेको देखिन्छ, भने पाठकलाई पनि उनले आफ्नो यात्रामा समावेश गराएको पाइन्छ । त्यस्तै वार्तानायकहरूले अन्तर्वार्ताकारसँगको कुराकानीबाट स्रष्टाप्रति छुट्टै धारणा बनाएका छन् । उता पाठकले भने स्रष्टा र वार्तानायकहरूको अन्तर्क्रियालाई अध्ययन गरी दुवै पक्षका बारेमा फरक फरक दृष्टिकोण बनाएको छ । उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरू र स्रष्टाका दृष्टिकोण यस प्रकार प्रस्तुत भएका छन् :

साधारण व्यक्ति भैदिएको भए यस्ता किसिमका बाधा, निन्दनीय अडचन आदिदेखि हतास्सिएर विचलित भैसक्थे । तर उहाँ त हिरण्यकश्यपका पुत्र प्रह्लाद या समरका छोरा बालकृष्ण भएकाले नै लड्दै पड्दै प्रत्येक समस्यासँग जुद्धै नेपाली साहित्य र कलाको श्रीवृद्धि आजसम्म गर्दै हुनुहुन्छ । यी सब कटु भए पनि ध्रुव सत्य हुन् (पृ. ३)।

माथिको संवाद अंशमा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायक बालकृष्ण समलाई धीर र सङ्घर्षशील व्यक्तित्वका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् । यो स्रष्टाको वार्तानायकप्रतिको दृष्टिकोण हो । यस्तै नेपाली साहित्यको विकास ? गोविन्दज्यू जस्ता समर्थ लेखकलाई साहित्य सिर्जनातर्फ लाग्न नसके पेटको समस्या टार्न छापाखानाको मैनेजरी गर्नु परिरहेको छ, आफ्नो सिर्जना-शक्ति खेर फाल्नुपरिरहेछ । केही सीमित व्यक्तिबाहेक धेरैजसो नेपाली साहित्यकारहरूको यही अवस्था छ । जसलाई साहित्य रचनाको निमित्त आर्थिक सहायता दिइएको छ, उनीहरू पैसामा मात्र डुब्न चाहन्छन् र जसलाई दिइएको छैन उस्ताको त कुरै भएन । अनि नेपाली साहित्यको उन्नति... कसरी होस् (पृ. २९) ?

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायक गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को सिर्जनात्मक समय छापाखानाको व्यवस्थापनमा खेर गइरहेको कुराप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् ।

'अनि यसपछि मैले के भनेको थिएँ भने, थाहा छ- उहाँलाई समर्थन गर्दै यसै भनेको थिएँ- होस् पनि कसरी, शक्तिसम्पन्न नेपाल एकेडेमी जस्तो संस्थाले त लिनुपर्ने चाख र गर्नुपर्ने कर्तव्यको पूर्ति गर्न सकेको छैन भने सर्वसाधारणको कुरो त टाढै भयो नि (पृ. ७०) ।'

१७ वर्षसम्म श्री ३ चन्द्रको हजुरिया अनि गोर्खा भाषा प्रकाशनी समितिको संस्थापक र १७ वर्षसम्म अध्यक्ष जस्तो पदमा बसेका र नेपाली भाषाको निमित्त मरिमेट्न तयार

हुने राममणि आज सबैतिरबाट उपेक्षित भईपाउनुपर्ने सम्मान पनि पाउन नसकेकोमा कसलाई दुःख नलाग्ला र ? मलाई दुःख लाग्यो त यसमा के आश्चर्य (पृ. ७६) ?

माथिका संवाद अंशमा निवार्ताकारले राममणि आदीको साहित्यिक योगदानको राज्यले उचित मूल्याङ्कन नगरेको र उपेक्षा गरिरहेको अवस्थाप्रति दुःख र आश्चर्य प्रकट गरेका छन् भने नेपाल एकेडेमीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेकामा असन्तुष्टि समेत व्यक्त गरेका छन् ।

‘तपाईंहरू (मल्लबन्धु) ले शारदा किन बन्द गर्नुभएको ? यो साहित्यिक अपराध हैन ?’

‘शारदा’ बन्द भएको छैन, यसको शरीरले मात्र आराम लिएको छ, आत्मा रूपरेखामा बाँचेको छ (पृ. १६६) ।’

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक विजय मल्लले निवार्ताकारद्वारा सम्पादित रूपरेखाको साहित्यिक योगदानको खुलेर प्रशंसा गरेका छन् । यो उनको प्रत्रिका प्रतिको दृष्टिकोण हो ।

उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा सम्पूर्ण वार्तानायकहरूले अन्तर्वार्ताकार कुँवरलाई एक उत्साही, अध्ययनशील, जिज्ञासु, लगनशील र परिश्रमी व्यक्तित्वका रूपमा हेरेका छन् भने स्रष्टा कुँवर पनि वार्तानायकहरूको योगदानप्रति श्रद्धाले नतमस्तक बनेका छन् तर भीमनिधि तिवारी, बालचन्द्र शर्मा, लीलाध्वज थापा जस्ता कतिपय वार्तानायकहरूसितको वार्तालापका क्रममा उनको लेखकीय मोह भङ्ग पनि भएको भेटिन्छ । वार्तानायकहरूप्रति पाठकको दृष्टिकोण र निवार्ताकारको दृष्टिकोणका बीचमा धेरै नै समानता रहेको छ । स्रष्टाले वार्तानायकहरूसित प्रायः एकै खालका प्रश्नहरू सोधेको, कतिपय महत्त्वपूर्ण स्रष्टालाई समेट्न नसकेको, प्रश्नका माध्यमबाट वार्तानायकहरूको जीवनी र धारणालाई बढी महत्त्वका साथ अधि ल्याएको तर कृतिकेन्द्री कोणबाट पर्याप्त सिर्जनात्मक प्रश्नहरू सोध्न नसकेको, वार्तालाप गर्दा उठाएको विषयलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन असमर्थ रहेको तथा विभिन्न ठाउँमा व्याकरणिक अशुद्धिले गर्दा कतिपय अवस्थामा पाठकको स्रष्टाप्रतिको मोह भङ्ग पनि भएको छ तर नेपाली साहित्य स्वनामधन्य साहित्यकारहरूसँगको वार्तालापलाई निवार्तात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेर नेपाली साहित्यको इतिहास निर्माण तथा अनुसन्धानका निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार सामग्री तयार गरिदिएकाले प्रत्येक पाठकले स्रष्टा कुँवरको यस कामलाई खुलेर प्रशंसा गर्दछ । यो स्रष्टाप्रतिको पाठकको दृष्टिकोण हो ।

४.७ भाषाशैलीका आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता

भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । भाषाका माध्यमबाट नै साहित्यको सिर्जना भएको हुन्छ । भाषा भावको चरम संवाहक हुने हुँदा भाव एवम् विचारको सम्प्रेषणमा भाषा-प्रयोगको कुशलता देखिन्छ (सुवेदी, २०५३:११५) । साहित्यमा व्याकरणद्वारा निर्देशित भाषाकै प्रयोग गर्नुपर्ने अनिवार्यता हुँदैन । कलात्मक भाषिक सौन्दर्य तथा नवीनताको सिर्जना गर्नका निम्ति साहित्यमा भाषाले छुट पाएको हुन्छ । साहित्य भाषा र कला दुवै हो । त्यसैले यसमा भाषालाई प्रशस्त खेलाएर त्यसको विशिष्ट प्रस्तुति गरिएको हुन्छ । अन्तर्वार्तामा भाषाको विशिष्ट प्रयोग हुने भएकाले पनि यसले साहित्यिक विधा बन्ने अवसर पाएको छ । वार्तामा भाषिक सौन्दर्यको सृष्टि गर्न सकेन भने स्रष्टा आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सक्दैन । अन्तर्वार्ता दुई व्यक्तिको संयुक्त रचना हो किनभने स्रष्टाको प्रश्न र वार्तानायकको उत्तरबाट नै यसले आफ्नो स्वरूप निर्धारण गर्छ । उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले प्रयोग गरेको र वार्तानायकले प्रयोग गरेको गरी दुई किसिमको भाषाको प्रयोग भएको छ । दुवैले प्रयोग गरेको भाषाबाट उनीहरूको मौलिकपना समेत झल्किन्छ । कुँवरका अन्तर्वार्तामा विशेष गरी विवरणात्मक, वार्णनात्मक, सम्बोधनात्मक, विवरणात्मक शैलीका साथै पूर्वस्मरणको पनि प्रयोग भएको छ ।

४.७.१ विवरणात्मक शैली

कुनै पनि घटना वा कार्यका विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको शैलीलाई विवरणात्मक शैली भनिन्छ । कुँवरका अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले वार्तानायकहरूका साहित्यिक योगदानको चिनारी दिँदा तथा परिवेशको चित्रण गर्दा विवरणात्मक शैलीको सहायता लिएका छन्, जस्तै :

... अनि ९७ सालमा क्रान्तिकारी कविता लेखेको अपराधमा १२ वर्ष कैद परेका, नेपाली पहिलो दैनिक खबरकागतका प्रधान सम्पादक, नेपालका नौला पाइलाहरू-गैह्र नेपाली शान्ति समिति, नेपाल लेखक सङ्घ, शहीद स्मारक समिति, जनकला केन्द्र आदिका संस्थापक सभपति भएको र विदेशमा नेपाली प्रतिनिधि मण्डलको सफल नेतृत्व गरेको तथ्यहरू मेरो सामुन्ने बस्नुभएका कविवर सिद्धिचरणको अनुहार हेरी, उहाँको आधा 'तपाईं' थोगो र आधा अरू कुरा सुनेपछि नपत्याउँ नपत्याउँ जस्तो लाग्छ (पृ. १९) ।

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा यहाँ निवार्ताकारले वार्तानायक सिद्धिचरण श्रेष्ठले गरेका कार्यहरूलाई विवरणात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

काठमाडौँमा गर्मी शुरु भैसकेको थियो । केही हदसम्म त वर्षात पनि ! यही समयमा म एक दिन बिहान थापाज्यूलाई भेट्न हाँडीगाउँ गएँ । २/३ जनासँग सोधपुछ गरी बल्लबल्ल उहाँको घर पत्ता लगाएँ । पछि थाहा भए अनुसार १८ सालको सम्भावित महामारीबाट बच्न उहाँले आफ्नो कोठाको भ्यालैबाट सिमेन्टको एक नयाँ भ्याड बनाउनुभएको रहेछ— आफ्नै मनको बाघसँग भाग्ने उहाँको त्यस साधनबाट उक्लदै म कोठामा पुगें । कोठा सानो थियो— त्यसमाथि भूल सहितको खाट, रेडियो, टेबलहरू, मेचहरू, दराज, रडिगन माछा राखेको शिशी आदिले गर्दा सानो कोठालाई भन् साङ्ग्रो तुल्याएको थियो (पृ. ८६) ।

यसमा स्रष्टाले काठमाडौँको मौसम तथा वार्तानायक लीलाध्वज थापाको घर तथा कोठाको विवरण दिएका छन् ।

४.७.२ वर्णनात्मक शैली

कुनै पनि विषयवस्तुको वर्णन गरिएको शैलीलाई वर्णनात्मक शैली भनिन्छ । बाह्य यथार्थको प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक शैली केन्द्रित हुन्छ । कुनै वस्तु, घटना आदिका बारेमा वर्णन गर्नका लागि यस किसिमको शैलीको प्रयोग गरिन्छ । स्रष्टा कुँवरले वार्तानायकहरूका साहित्यिक योगदान तथा वार्तानायकहरूले आफ्नै साहित्ययात्रा, प्रेरणा, रुचि, साहित्यिक परिवेश, सङ्घर्ष, जीवनी, रचनाप्रक्रिया आदि कुराहरूको वर्णन गर्दा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन्, जस्तै :

“उफ् ! त्यसको त कुरै नगर्नुहोस्, सर्पहरू वरिपरि थिए, उनिहरूसँग बचीबची हिँड्नुपर्थ्यो । ‘शारदा’लाई आएका सबै रचनाहरू छापन नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिको स्वीकृति लिनुपर्थ्यो अझ ने.भा.प्र.स.ले मात्र नपुगी ‘शारदा’को निमित्त भिन्दै चालिस जनाको एक समिति बनाइएको थियो । चालिस सदस्यको स्वीकृति लिएपछि मात्र मैले रचना छापन पाउने प्रबन्ध मिलाइएको थियो । यसरी रचनाहरू घुमाइराख्नुपर्दा कति अमूल्य रचनाहरू त सदस्यहरूले नै गायब गरिदिन्थे । फेरि लेखकहरूको रिसको पनि सामना गर्नुपर्ने ! रचना काँट-छाँट गयो भने लेखकहरू रिसाउने । एकापट्टि राणाको डर थियो भने अर्कोपट्टि लेखकको । मेरो जीवन तरवारको

धारमा बितिरहेको थियो, बाबु तरबारको धारमा ! यस्तो समयमा प्रेमराज शर्माले दिएको सहयोग कहिले पनि बिर्सन सक्तिन ।” (पृ. ५२-५३)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा वार्तानायक ऋद्धिबहादुर मल्लले शारदा पत्रिकाको प्रकाशन गर्दा आफूले भोग्नुपरेका पीडाहरूलाई वर्णनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । उहाँका पूर्वज पढ्न गई उहीं बसोबास गरेकोले श्री बालचन्द्र शर्माको जन्म प्रयागमा नै भयो । वीरेन्द्र केशरीसँग सम्बन्धित आमाको पठन-पाठनमा बढ्ता अभिरुचि भएकाले आमाले नै संस्कृतमा शिक्षा दिन थाल्नुभयो र पछि ८ वर्षको उमेरमा बालचन्द्रज्यू सपरिवार काशीमा अंग्रेजी आएपछि अंग्रेजी पढ्न थाल्नुभयो । म्याट्रिकको तयारी गर्दागर्दै पिताको देहान्त भयो र २ वर्ष पढाइ नै रोकियो । तर परिवारको भार आफूमा पर्न आए तापनि सङ्घर्ष गर्दै अंग्रेजी साहित्यमा एम.ए. र हिन्दी साहित्यमा साहित्य रत्न पास गर्नुभयो । बनारसमा नेपाली कांग्रेसको गठन भएपछि उहाँ २००३ सालमा नोआखली मारकाट काण्डमा नेपाली मारिएको कुरा बुझ्न आसाम जानुभयो । पछि नेपाली कांग्रेसको महासचिव पनि हुनुभयो र चार सालमा विराटनगर जुट मिलको हडतालमा गिरफ्तार हुनुभयो तर जेलमा वीरामी हुनुभएकोले उहाँ बिनाशर्त जेलबाट छुट्नुभयो । उहाँ चार सालदेखि नै ‘युगवाणी’को संस्थापक सम्पादक मण्डलको एक सदस्य हुनुहुन्थ्यो । सात सालको जनक्रान्तिमा उहाँले गण्डक र कर्णाली अञ्चलको कम्याण्डर भई सफल क्रान्तिको सञ्चालन गर्नुभएको थियो । अनि १० सालमा उहाँ १८ महिनाको निमित्त शिक्षामन्त्री हुनुभयो, र २०१४ सालमा आषाढ ९ गते उहाँ एकेडेमीको उपकुलपति पदमा मनोनित हुनुभयो (पृ. ९८-९९) ।

यहाँ स्रष्टाले वर्णनात्मक शैलीमा वार्तानायक बालचन्द्र शर्माको सङ्घर्षमय जीवन र उनले प्राप्त गरेको सफलतालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.७.३ सम्बोधनात्मक शैली

कुराकानीका क्रममा स्रष्टाले कुनै व्यक्ति वा आमपाठकलाई सम्बोधन गर्दै वार्तानायकसितको वार्तालाप पाठकलाई सुनाउने शैलीलाई सम्बोधनात्मक शैली भनिन्छ । यसमा पठनप्रक्रिया र प्रतिक्रिया दुवै कार्यका लागि पाठकको अनिवार्य भूमिकाको अपेक्षा गरिएको हुन्छ । पाठकले कृतिको मूल मर्मलाई ग्रहण गरेपछि नै रचना प्रक्रियाको सम्पूर्णता

प्रकट हुन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा कृतिको कुनै पनि बिन्दुमा लेखक पाठकको जम्काभेट हुन सक्छ (भट्टराई, २०६४ : ६९) । अन्तर्वार्ताकार कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा पाठकलाई आफूसँगै वार्तानायकसितको अन्तर्यात्रामा सामेल गराएका छन्, जस्तै :

“के सोच्नुभएको तपाईंले ? लेख्ने समयबारे ? ज्ञवालीज्यू इतिहास विहान लेख्नु हुँदोरहेछ र अरू फुटकर रचनाहरू त मूड आएको बेला मात्र । ज्ञवालीज्यूको पहिलेको काम हेरेर आजकल उहाँको काम सुक्यो भनी धेरै जनाले भनेको कुरा त तपाईंले पनि सुन्नुभएकै होला । मैले पनि यस बारेमा ‘मौका यही हो, सत्य कुरा के रहेछ थाह पाइहालाँ’ भनेर यसै बारेमा सोधेको थिएँ । मेरो प्रश्न सुन्नासाथ उहाँले यस आरोपलाई अस्वीकार गर्दै भन्नुभएको थियो— हैन, म आफ्नो कामबाट विचलित भएको छैन । आज भोलिमै ‘माध्यमिक कालको इतिहास’ सिद्धिदै पनि छ । त्यसपछि नेपालको प्राचीन इतिहासमा काम गर्ने मनसुवा छ, दाजिलिङ्गबाट नेपाल आएर आफ्नो काम सक्यो भन्ने कुरा त मान्दै मान्दिनँ । तर मेरो काम भने ढिलो छ ।” (पृ.७१)

माथिको उदाहरणमा स्रष्टाले ‘तपाईं’ भनेर पाठकलाई सम्बोधन गर्दै वार्तानायक सूर्यविक्रम ज्ञवालीसितको अन्तर्क्रियामा पाठकलाई समावेश गरेका छन् ।

‘अनि के कुमारजी मैले घिमिरेज्यूलाई आधुनिक कवितामा गुण छ कि छैन भनी सोद्धा उहाँले जवाफ दिनुभयो— ‘आधुनिक कवितामा लामोपन र अस्पष्टता जस्तो अवगुण भए पनि, नयाँ दृष्टिकोण र नयाँ प्रयोग जस्ता गुण पनि छन् । त्यसै कारण नयाँ प्रयोग गर्नेहरूले आफ्नो इतिहास आफैँले बनाउनुपर्छ । आधुनिक कविहरू समर्थ छन् भने अरूले मानिदिएनन् भनी गुनासो गर्ने पर्दैन । एक न एक दिन अरूले मानिहाल्छन् । पहिलेका भानुभक्त, लेखनाथ, समज्यूकै इतिहास हेरे भइहाल्दछ नि ।’ अनि यस्तो कु... ।’

बीचैमा कुरा काटी कुमारजीले सोध्नुभयो— ‘आधुनिक कविताको परिभाषा के भनी सोध्नुभएन ?’ ‘किन छोड्थेँ ।’ ‘के रे त (पृ. १३२) ?’

यहाँ अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक माधवप्रसाद घिमिरेबीचको वार्तालापलाई कुमारजी र निवार्ताकारको संवादबाट अगाडि ल्याइएको छ ।

४.७.४ बिम्बात्मक शैली

बिम्बले मस्तिष्कमा पर्ने कुनै पनि व्यक्ति, वस्तु वा घटनाको छायाँलाई बुझाउँछ । शब्दकौशलका सहायताले कुनै एक व्यक्ति, वस्तु वा घटनाको बाह्य रूपाकारको चित्रण गर्ने शैलीलाई बिम्बात्मक शैली भनिन्छ । स्रष्टाले वार्तानायकसँगको वार्तालापको स्थिति, स्थान, घटना आदिको यथार्थसदृश छायाँ पारिदिने पद्धतिलाई बिम्बविधान भनिन्छ । विशेष गरेर परिवेश तथा वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्वको चित्रणमा बिम्बको चमत्कृति देखिन्छ जसले गर्दा पाठकको आँखा अगाडि वर्णित दृश्य नाटकमा भैँ नाच्न थाल्छ । कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा बिम्बात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् । अन्तर्वार्तामा धरणीधर कोइरालाको बाह्य व्यक्तिको चित्रण गर्दा उनको बाह्य व्यक्तित्वको बिम्ब यसरी प्रस्तुत भएको छ-

लामो कद, रसिलो आँखा, उज्यालो अनुहार, १/४ इन्च जति नकाटेको सेतो दाही, सेतै कपाल, अनि सेतै कमिज सुरुवाल, त्यसमाथि बिच-बिचमा लाउने, फुकाल्ने गरिएको कालो चस्मा आदि पहिरन भएको धरणीधर कोइरालाज्यूसँग गरेको कुराको सिलसिलामा मैले सोधेँ, 'भाषाको विकास कार्यको सिलसिलामा तपाईँलाई सबभन्दा बढी आत्मतृप्ति भएको समय कुन होला (पृ. १७०) ?'

यस्तै त्रिभुवन विश्व विद्यालयको परिवेश चित्रणका क्रममा विश्व विद्यालयको चित्र यसरी आएको छ -

त्रिपुरेश्वर स्थित त्रिभुवन विश्वविद्यालयको क्याम्पस ! मध्य दिउँसो, भदौरे घामको चर्किलो राप ! विश्वविद्यालयका केही छात्रहरू रूखमुनि बसी कुराकानी गरिरहेको र बिच बिचमा त्रिभुवन राजपथतिरबाट आउने ट्रकको आवाज बाहेक अरू आवाजमा रूखका पात हल्लेको मात्र सुनिन्थ्यो । धेरै पटकको समय खेर गएपछि आज बल्ल उप-कुलपति रुद्रराज पाण्डेज्यूसँग भेटघाट गरिरहेको थिएँ (पृ. १८६) ।

कुँवरका अन्तर्वार्तामा प्रयोग भएको बिम्बात्मक शैलीले पाठकलाई कलात्मक आनन्द प्रदान गरेको छ ।

४.७.५ पूर्वस्मरण प्रयोग

अन्तर्वार्ताकारले प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा आफ्ना अतीतको स्वभाव, बाल्यकाल, कुनै विशेष घटना आदिको सम्झना गरी वर्तमानबाट पलायन हुन खोज्ने अभिव्यक्ति पूर्वस्मरण हो । अर्को शब्दमा भन्दा अतीतको मीठो सम्झना नै पूर्वस्मरण हो । खास गरी अतीतको उन्मुक्त जीवनको साहचर्यमा पुग्न यो पद्धति उपयोगी ठानिन्छ । यस्तो प्रविधिले एकातिर

वार्तानायकको अस्तित्वलाई चिनाउँछ भने अर्कातिर उसको अतीत पनि पुनर्जीवित हुन सक्छ । कुँवरका अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले वार्तानायककै अनुभूति, रुचि, हाउभाउ, जीवनशैलीसँग तादात्म्य राख्न निवार्तामा आफ्नो विगतलाई पूर्वस्मरणको शैलीमा विन्यास गरेको पाइन्छ, जस्तै :

“अनि ५/६ वर्षपछिको कुरो हो- म नेपाल राष्ट्रिय, पुस्तकालयमा एकलै थिएँ । राम्रो पहिरन, मोटो घाटो, लगभग ५” फिट अग्लो, आँखामा चशमा, बाहुने अनुहार- करिब २५/२६ वर्षका एक युवक पुस्तकालयभित्र पसे । किताबको लहर सरसर्ती हेरेपछि युवकको आँखा सूचना-पाटीतिर पनि पच्यो । एकएक प्रश्न आयो-पुस्तकालयको सदस्य बन्ने के नियम छ ?

मैले युवकलाई टाउकोदेखि पैतलासम्म हेरिसकेको थिएँ । उनको आर्थिक स्थिति बलियो छ भनेर उनी चढेर आएको सनसाइन र उनको पहिरनले मलाई बताइसकेको थियो । मैले पनि यी व्यक्तिबाट पुस्तकालयको निमित्त केही न केही चन्दा लिन्छु भन्ने अठोट गरिसकेको थिएँ । उसैले मैले साधारण सदस्यको शुल्क नभनी झट्ट जवाफ दिएँ, “विशेष सदस्यको चार रुपियाँ !”

तत्कालै ‘मलाई सदस्य बनाइदिनोस् न त !’ भन्ने जवाफ पाएपछि मैले रसिद ल्याएँ । रसिदमा विशेष सदस्य नम्बर लेखेपछि मैले सोधेँ- ‘तपाईंको शुभनाम ?’

“कमलमणि आ दी तर कमल दीक्षित मात्र लेख्नुस् !” – “ठेगाना ?” – “श्रीदर्बार, पुल्चोक ।” एक्कासि मेरो आँखा फेरि नवागन्तुक युवकको अनुहारमा पुग्यो- कमल दीक्षित ... मदन पुरस्कार ।” (पृ. १३-१४)

माथिको अन्तर्वार्ता अंशमा स्रष्टाको पूर्वस्मरणको मीठो अनुभूतिले पाठकलाई वार्तानायक कमल दीक्षितको जीवनवृत्तमा तानेको छ । निवार्ताकारले आफ्नो र वार्तानायकको अतीतलाई सम्झेर वर्तमानमा सुखको अनुभूति गरेका छन् । यसले कृतिलाई रोचक बनाउन मद्दत गरेको छ ।

यसरी भाषाशैलीको प्रयोगमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवर सफल रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । विषय, परिवेश, घटना र व्यक्ति अनुसारको भाषाशैलीय विन्यासले कुँवरका अन्तर्वार्तालाई निकै रोचक बनाएका छन् ।

४.८ निष्कर्ष

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता वार्तानायकको वाह्य आन्तरिक व्यक्तित्व चित्रण, प्रत्यक्ष तथा स्वाभाविक संवाद र संवादका माध्यमबाट जीवनका विभिन्न सन्दर्भको प्रकटीकरण, परिवेशको यथोचित विधान, वार्तानायक तथा पाठकप्रतिको स्वाभाविक दृष्टिकोण र भाषाशैलीय प्रयोगका विवरणात्मक, वर्णनात्मक, सम्बोधनात्मक, विम्बात्मक र पूर्वस्मरणीय प्रयोगले निखारिको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ परिच्छेदगत निष्कर्ष

‘स्रष्टा उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिता’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र जम्मा पाँच वटा परिच्छेदमा विभाजित छ । पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको विषय पूर्वकार्यको समीक्षा, समस्याको कथन, शोधपत्रको उद्देश्य, शोधपत्रको सीमा, शोधपद्धति तथा शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरी शोधपत्रको परिचय दिनुका साथै शोधको मार्ग तयार गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा उत्तम कुँवरको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । कुँवरले अन्तर्वार्ता सिर्जनाका लागि पाएको प्रेरणा, प्रभाव तथा परिवेशको जानकारी दिएर उनको जीवनी र अन्तर्वार्ताकारिताका बिचको अन्तर्सम्बन्ध देखाइएको छ । वि.सं १९९५ जेठ १२ गते बुधवार जङ्गबहादुर कुँवर र भगवती कुँवरका जेठा छोराका रूपमा काठमाडौँको पकनाजोलमा रहेको मावली घरमा जन्मेका उत्तम कुँवरको पैतृक थलो अर्घाखाँची जिल्लाको अर्घातोस भन्ने ठाउँ हो । न्वारानको नाम हरिवहादुर भए पनि मावलमा बसेर पढ्ने क्रममा हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापाले नातिको निडर स्वभावबाट प्रभावित भएर उनलाई ‘उत्तम’ भन्न थाले र यही नामबाट उनी नेपाली साहित्य र पत्रकारिता क्षेत्रमा आफ्नो पहिचान बनाएका छन् । त्रि-चन्द्र कलेजबाट विज्ञान विषयमा आई.एस्सी.सम्मको र भारतबाट पोल्ट्री फार्मिड विषयको औपचारिक शिक्षा हासिल गरे पनि उनको सम्पूर्ण जीवन साहित्य र

पत्रपत्रिकामा व्यतीत भएको देखिन्छ । वि.सं. २०२४ मा शान्ति पाण्डेसँग प्रेमविवाह गरेका उत्तमका दुईजना छोरीहरू जन्मेका छन् । उनले अन्तर्वार्ता, निबन्ध, कथा, जीवनी, अनुवाद, पत्रकारिता आदि क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनका स्रष्टा र साहित्य (२०२३) र अनुभव र अनुभूति (२०३९) गरी दुईवटा कृतिहरू प्रकाशित छन् भने उनका अनुदित उपन्यास आमा, अनुदित जीवनी, सर हेनरी लरेन्सको जीवनी, 'रातको सुस्केरा सडकमा', 'अर्को वसन्तको प्रतीक्षा' गरी दुईवटा कथाहरू रूपरेखामा विभिन्न अड्कमा प्रकाशित भएका छन् । वि.सं. २००९ मा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट प्रकाशित किरण हस्तलिखित पत्रिकाको सम्पादन गरी आफ्नो पत्रकारिता जीवन थालेका उनको पत्रकार व्यक्तित्व दैनिक समाज, नयाँ समाज, रूपरेखा, हिमालचुली, नेपाल दिस मन्थ हुँदै इन्ज्याय नेपाल सम्म विस्तारित भएको देखिन्छ । उनले विभिन्न कार्यका सिलसिलामा नेपाल तथा भारत, सोभियत सङ्घ, पश्चिम जर्मनी, पूर्व जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटेन, थाइल्याण्ड आदि देशका विभिन्न भागको भ्रमण गरेका थिए, जसबाट आर्जित ज्ञानले उनको स्रष्टा व्यक्ति लाभान्वित भएको बुझिन्छ । उनलाई स्रष्टा र साहित्य अन्तर्वार्तासङ्ग्रहका लागि वि.सं. २०२३ मा गद्यतर्फको 'मदन पुरस्कार' प्रदान गरिएको थियो भने साहित्यिक पत्रकारिता क्षेत्रमा योगदान दिए बापत उनलाई वि.सं. २०२७ मा प्रबल गोरखा दक्षिणवाहुद्वारा विभूषित गरिएको थियो । उनको निधनपछि उनकी श्रीमती शान्ति कुँवरले उत्तमको योगदानलाई चिरस्मरणीय बनाउन वि.सं. २०४४ मा उत्तम कुँवर पुरस्कारको स्थापना गरेकी थिइन् । हाल यो पुरस्कार उत्तम- शान्ति पुरस्कारका नामले प्रदान गरिँदै आएको छ । उत्तम बाल्यकालदेखि नै क्षयरोगबाट ग्रसित थिए । यही रोगका कारण वि.सं. २०३९ साउन १५ गते शुक्रवार चावहिलको मैजुबहालमा उनको देहान्त भएको हो ।

बालक कालमा मावलमा बसेर जुद्धोदय पब्लिक स्कुलमा पढ्ने सिलसिलामा आफ्ना हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापाले घरमा विभिन्न भाषाका पत्रिकाहरू पढ्ने गरेको देख्दा र आफ्ना एक सहपाठी साथीले आफ्नो घरमा किताब छाप्ने छापाखाना भएको कुरा गर्दा उत्तमको कलिलो मस्तिष्कमा आफूले पनि प्रेस राखेर पत्रपत्रिका छपाउने रहर जागेको थियो । पछि वि.सं. २००९ मा 'नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय'बाट प्रकाशित किरण हस्तलिखित पत्रिकाको पहिलो अड्कको सम्पादन गरेपछि उनी आफ्नो सम्पादन फल प्राप्तप्रति निकै खुसी भएका थिए । यसै गरी उनले दैनिक समाजमा वि.सं. २०१२ देखि २०१३ सम्म संवाददाताका रूपमा काम गरेका थिए । भारतको वरेलाबाट पोल्ट्री फार्मिङ विषयको

अध्ययन पूरा गरेर काठमाडौँ फर्केपछि एकातिर उनी साहित्यकारहरूको त्यस बेलाको सङ्गमस्थल मानिने रश्मि रेष्ट्रामा गई साहित्यिक छलफलमा भाग लिन थाले भने अर्कातिर उनी नयाँ समाजमा विशेष प्रतिनिधिका रूपमा र रूपरेखामा विज्ञापन सङ्कलकका रूपमा प्रवेश गरी पुनः पत्रकारितासँग जोडिन पुगे । यही सिलसिलामा उनी नेपाली साहित्यका प्रथम निवार्ताकार शङ्कर लामिछानेबाट प्रेरित हुँदै साहित्यिक व्यक्तित्वहरूको अन्तर्वार्ता लिन थाले । वि.सं. २०१८ माघ १५ गतेको नयाँ समाजमा अर्निको उपनामबाट प्रकाशित 'बालकृष्ण सम' शीर्षकको रचना नै उनको प्रथम प्रकाशित अन्तर्वार्ता हो । उनले प्रकाशित र अप्रकाशित गरी ३५ वटा अन्तर्वार्ताहरूलाई सङ्ग्रह गरी वि.सं. २०२३ मा स्रष्टा र साहित्यको प्रकाशन गरे भने उनको अर्को कृति अनुभव र अनुभूतिमा राजा वीरेन्द्र र ईश्वर बरालसँग लिइएको अन्तर्वार्ता प्रकाशित छन् । यसरी हेर्दा कुँवरले अन्तर्वार्ताहरूको रचनाका लागि उत्तमलाई उनको बाल्यकालको सपना, परिवेश, सङ्गत, रुचि, तत्कालीन साहित्यिक परिवेश, साहित्यिक पत्रकार व्यक्तित्व र पहिचानको सङ्कटले प्रेरित गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा अन्तर्वार्ता विश्लेषणको प्रारूप प्रस्तुत गरिएको छ । स्रष्टाले कुनै खास क्षेत्रमा विशिष्ट प्रतिभाको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदि विविध पक्षका ज्ञात अज्ञात तथ्यहरूका साथै उसका आनुहारिक, आङ्गिक एवम् अन्तर्वैयक्तिक भावाभिव्यक्तिलाई उत्खनन गरी अगाडि ल्याउने कलात्मक वार्तालाप नै अन्तर्वार्ता हो । यसलाई वार्तानायकको व्यक्तित्व, संवाद, परिवेशचित्रण, तटस्थता, दृष्टिकोण र भाषाशैलीले निश्चित संरचना प्रदान गरेका हुन्छन् । अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको आन्तरिक र बाह्य व्यक्तित्वको उद्घाटन गरिएको हुन्छ । संवादका माध्यमबाट यसले आफ्नो स्वरूप निर्धारण गर्छ । संवादका लागि प्रश्नहरूको आवश्यक हुन्छ । अन्तर्वार्तामा प्रयोग गरिने प्रश्नहरू निर्माणका आधारमा प्रश्नहरू निर्देशित र अनिर्देशित गरी दुई प्रकारका हुन्छन् भने अपेक्षित उत्तरका आधारमा प्रश्नहरू वर्णनात्मक, तथ्यात्मक, प्रतिक्रियात्मक र सुधारात्मक गरी चार प्रकारका हुन्छन् । संवादका माध्यमबाट वार्तानायकको योगदानको चिनारी, कार्ययोजनाको जानकारी, मान्यताको प्रकटीकरण, कारुणिकताको प्रस्तुति आदि व्यापक पक्षहरू उद्घाटित हुने भएकाले यो तत्रै अन्तर्वार्ताको मेरुदण्ड हो ।

स्रष्टा र वार्तानायकले वार्तालाप गरेको स्थान, समय र दृश्यलाई परिवेश भनिन्छ । परिवेशको चित्रणले वार्तालापका क्रममा वार्तानायकले बोलेका कुराहरू र देखाएको

व्यवहारको विश्वसनीयतामा वृद्धि हुन्छ । स्रष्टाले वार्तानायकसँग वार्तालाप गर्दा र गरिसकेपछि घटना एवम् वार्तानायकप्रति निष्पक्ष र प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । यसले अन्तर्वार्तालाई प्रामाणिक र रोचक बनाउनुका साथै स्रष्टाको निर्भीकता र इमानदारितालाई प्रकट गर्छ । अन्तर्वार्तामा स्रष्टाले वार्तानायकको रुचि, स्वभाव, जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदिप्रति तथा वार्तानायकको स्रष्टाप्रतिको हेराइलाई दृष्टिकोण भनिन्छ । त्यस्तै अन्तर्वार्ताको पठनपश्चात् पाठकले स्रष्टा र वार्तानायक दुवैको व्यवहार, स्वभाव, तार्किकता, बौद्धिकता आदिको तुलनात्मक अध्ययन गरेर उनीहरूको सबलता-दुर्बलताको मूल्याङ्कन गरी बनाएको धारणा पनि दृष्टिकोण हो । भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने स्रष्टाले वार्तानायकसँग गरेको वार्तालापलाई पाठकसामु प्रस्तुत गर्दा प्रयोग गर्ने तरिका शैली हो ।

अन्तर्वार्ताले निबन्धको आत्मपरकता, रेखचित्रको विम्बात्मकता, संस्मरणको अतीतमोह, रूपकीय आलेखको नाटकीकरण, पत्रको वर्णनात्मकता, दैनिकीको विवरणात्मकता, वादविवादको वैचारिक मतभेद र खण्डन-मण्डन, आत्मकथाको जीवनभोगको वर्णन, समालोचनाको मूल्यनिरूपण, मनोवादको स्वागतकथन तथा कविताको आलङ्कारिकतालाई पनि समेटेको हुन्छ । यसरी स्वायत्त मूल्य बोकेका र नबोकेका एकदर्जनभन्दा धेरै विधाहरूको शक्तिलाई आफूमा गर्भस्थ गराउन सक्ने भएकाले कलात्मकताका दृष्टिले पनि अन्तर्वार्ता विशिष्ट र सौन्दर्यपूर्ण हुन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रको यस परिच्छेदमा वार्तानायकको व्यक्तित्व, संवाद, परिवेशचित्रण, तटस्थता दृष्टिकोण र भाषाशैली गरी ६ वटा तःखहरूलाई अन्तर्वार्ता विश्लेषणका प्रारूप मानिएको छ । यिनै प्रारूपमा आधारमा कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

५.२ शोध निष्कर्ष

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, समालेचना, लोकसाहित्य, वाङ्मय, भाषा र इतिहास आदि क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तिलाई समेटेका छन् । प्रस्तुत शोधको निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा यस प्रकारले उल्लेख गरिन्छ :

१. वार्तानायकको व्यक्तित्व चित्रणका आधारमा कुँवरका अन्तर्वार्ताकारिता हेर्दा स्रष्टा कुँवरले अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वको चित्रण गरेका छन् । बाह्य व्यक्तित्वको चित्रणले एकातर्फ वार्तानायकहरूका व्यक्तित्वले कलात्मक र विशिष्ट रूप

प्राप्त गरेका छन् भने अर्कातर्फ पाठकले वार्तानायकहरूलाई आफ्नै आँखाले देखेको अनुभव गर्ने हुँदा यसले पाठकलाई कलात्मक आनन्द पनि प्रदान गरेको छ । त्यस्तै अन्तर्वार्ताकारले वार्तालापका क्रममा वार्तानायकहरूका अनुहारमा देखापरेका अनेक अवस्थाको चित्रण गरेर उनीहरूका आन्तरिक व्यक्तित्वको समेत चित्रण गरेका छन् ।

२. अन्तर्वार्ताकारले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्दा उनीहरूको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, साहित्ययात्राका प्रारम्भिक दिनहरू, मनपर्ने स्वदेशी तथा विदेशी लेखक एवम् कृतिहरू, आर्थिक अवस्था, दिनचर्या, पारिवारिक जीवन, कृतिको रचनाप्रक्रिया, मदन पुरस्कार, नेपाल एकेडेमी, सूक्तिसिन्धु, भर्षोवादी आन्दोलन, साहित्यप्रयोजन, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्था र भविष्य, नेपाली समालोचनाको अवस्था, साहित्यमा यौनको प्रयोग आदिप्रतिको धारणा, साहित्यिक मान्यता आदिको उत्खनन गरी उनीहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अगाडि ल्याएर नेपाली साहित्यको इतिहास निर्माणका लागि आधार तयार गरिदिएका छन् ।

३. परिवेश चित्रणका आधारमा कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्ताहरूमा वार्तानायकहरूसित वार्तालाप गरिएको स्थान, समय र दृश्यको अङ्कन गरेका छन् । यसरी परिवेशको चित्रणले एकातिर वार्तालाई रोचक बनाएको छ भने अर्कातिर वार्तालापका क्रममा वार्तानायकहरूले बोलेका कुराहरू र देखाएका व्यवहारको विश्वसनीयतामा वृद्धि गराएको छ ।

४. तटस्थताले निवार्ताकारको निर्भीकता र इमानदारी प्रकट गर्नुका साथै अन्तर्वार्तालाई प्रामाणिक बनाउँछ । अन्तर्वार्ताकार कुँवरले आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूको साहित्यिक व्यक्तित्व र कृतिगत योगदानका कारण उत्पन्न सङ्कोच तथा डरले गर्दा निवार्ताकारले पूर्ण रूपमा खुलेर कुरा गर्न सकेका छैनन् । त्यस्तै उनले वार्तानायकहरूका नामका पछाडि जोड्ने 'ज्यू' ले पनि निवार्ताहरूलाई अतिशयोक्तिपूर्ण बनाएको छ । तटस्थताको अभाव उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको दुर्बल पक्ष हो ।

५. कुँवरका अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको स्रष्टाप्रतिको दृष्टिकोणलाई हेर्दा सबैजना वार्तानायकहरूले उत्तम कुँवरलाई एक उत्साही, जिज्ञासु, लगनशील र आफ्नो कसमर्पित पाठकका रूपमा हेरेका छन् भने स्रष्टा वार्तानायकहरूको व्यक्तित्व र योगदानप्रति श्रद्धाले नतमस्तक बनेका छन् तर पनि नेपाली साहित्यका स्वनामधन्य स्रष्टाहरूसितको नाटकीय वार्तालाप तयार गर्ने अन्तर्वार्ताकारको यस कार्यलाई पाठकले खुला हृदयले प्रशंसा गर्दछन् ।

६. कुँवरका अन्तर्वार्तामा स्वाभाविक भाषिक प्रयोग भएकाले निवार्ताकार र वार्तानायकहरूका अभिव्यक्तिलाई यथार्थ र विशिष्ट बनाउन मद्दत पुऱ्याएका छन् ।

इन्द्रबहादुर राई, शङ्कर लामिछाने र आनन्ददेव भट्टपछि नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यमा उत्तम कुँवरको आगमन भएको हो । आफ्ना अन्तर्वार्तामा वार्तानायकहरूको जीवनी, कृतित्व, साहित्यिक मान्यता, पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था आदिको चिनारी दिई नेपाली साहित्यको इतिहास निर्माण तथा अनुसन्धानका लागि पृष्ठभूमि तयार पारिदिनु, वार्तानायकको बाह्यान्तर व्यक्तित्व र परिवेशको चित्रण गरेर वार्तालापलाई कलात्मक रूप प्रदान गर्नु र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासका लागि उचित गोरेटो तयार पारिदिनु निवार्ताकार उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताको मूल सामर्थ्य हो भने वार्तानायकहरूको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको जानकारी हुँदाहुँदै पनि मौलिक प्रश्नहरूको निर्माणद्वारा उनीहरूको साहित्यिक व्यक्तित्व र कृतित्वलाई गहिराइमा पुगेर खोतल्न नसक्नु तथा वार्तानायकहरूप्रति तटस्थ हुन नसक्नु उनका अन्तर्वार्ताकारिताका दुर्बल पक्ष हुन् ।

५.३. सम्भावित शोधशीर्षकहरू

उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ताकारिताका बारेमा अध्ययन-विश्लेषण तथा थप अनुसन्धान गर्दा प्रस्तुत शोधपत्रलाई आधार बनाई उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ता कलाका बारेमा निम्नलिखित शीर्षकहरूमा शोधकार्य गर्न सकिन्छ :

- (१) कुँवरका अन्तर्वार्तामा व्यक्त साहित्यिक दृष्टिकोण,
- (२) नाटकीय निबन्धका रूपमा कुँवरका अन्तर्वार्ताको विश्लेषण,
- (३) संवादका आधारमा कुँवरका अन्तर्वार्ताको अध्ययन विश्लेषण ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उपाध्याय, चूडामणि. २०६६. “नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन”. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- उप्रेती, युवक. २०६४ फागुन “समसामयिक नेपाली अन्तर्वार्ता”. मिर्मिरे. पूर्णाङ्क २७०, पृ. १८१-१९० ।
- _____ २०६४. फागुन-चैत. “सैद्धान्तिक सन्दर्भमा नेपाली अन्तर्वार्ताको रूपरेखा”. तन्नेरी. २९:३, पृ. १-२४ ।
- २०६७. “निवार्ताकार उत्तम कुँवर”. नेपाली शिक्षण विभाग जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातक शोधपत्र ।
- २०६८ वैशाख, जेठ-असार. “साहित्यिक अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक परिचय”. भृकुटी. पूर्णाङ्क ११. पृ. ६६-८१ ।
- २०६८ ख . वैशाख-असोज. “उत्तम कुँवरको निवार्ताकला”. प्रज्ञा पूर्णाङ्क १०५. पृ. ६४- ८४ ।
- उप्रेती, युवक (सम्पा.). २०६८. **संवादमा ध्रुवचन्द्र गौतम**. काठमाडौँ : तन्नेरी प्रकाशन ।
- एटम, नेत्र. २०६२. सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा. काठमाडौँ : तन्नेरी प्रकाशन ।
- _____ २०६४. फागुन. “समसामयिक नेपाली निबन्धको प्रभेदगत सर्वेक्षण”. मिर्मिरे. पूर्णाङ्क २७०, पृ. ११३-१२६ ।
- _____ २०६३/६४. “शोधको प्रक्रिया र प्रस्तुतीकरण : व्यावहारिक सुझाव”. कुञ्जिनी. ११:११, पृ. ५७-६४ ।
- कर्माचार्य, माधवलाल. २०४१. “कुरा कुराकानीको सन्दर्भ साहित्यको”. कुराकानी. लेखक कुमारबहादुर जोशी. काठमाडौँ : रत्न बुक डिष्ट्रिब्यूटर्स प्रा.लि. ।
- कुँवर, उत्तम. २०३९. **अनुभव र अनुभूति**. काठमाडौँ : रूपायन प्रकाशन ।
- २०५०. **स्रष्टा र साहित्य**. चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कुँवर, चेतबहादुर. २०६२. **पुरस्कार जगदम्बाश्री तथा मदन पुरस्कारद्वारा सम्मानित व्यक्तित्वहरू**. ललितपुर : मदन पुरस्कार स्वर्णवर्ष समिति ।
- गुरुड, लेकाली हर्क. २०४० जेठ. “मैले चिनेको उत्तम”. रूपरेखा. २५:१, पृ. १७०-१७१ ।

२०६५. “अन्तर-संवादमा परशु प्रधानमाथि उत्खनन र उनको आत्मस्वीकृति”. अन्तर-संवाद. लेखक परशु प्रधान. खोटाङ: टड्कबहादुर श्रेष्ठ ।
- चापागाईं, नरेन्द्र. २०४० जेठ. “राजा, राष्ट्रभाषा र उत्तम दाइ”. रूपरेखा. २५:१, पृ. ८६-८९।
- चुंदाली, माधवराज. २०५५. “अर्घाखाँची जिल्लाको साहित्यिक योगदान”, त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम. २०४० जेठ. “सम्भनामा”. रूपरेखा. २५:१. पृ. १७-१८ ।
- ढुङ्गेल, विपिनदेव. २०४० जेठ. “भाइ उत्तमको सम्भनामा”. रूपरेखा. २५:१, पृ. ७४-७६ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.). २०५८. नेपाली बृहत् शब्दकोश. पाँचौँ संस्क. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, ‘नीरव’, रोशन. २०६२. “भूमिकाका सन्दर्भमा नेत्र एटमको निवार्ता”. सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा. लेखक नेत्र एटम. काठमाडौँ : तन्नेरी प्रकाशन ।
- नेपाली, चित्तरञ्जन. २०५०. “प्रस्तावना”. स्रष्टा र साहित्य. लेखक उत्तम कुँवर. चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- न्यौपाने, कोषराज. २०४० जेठ. “साहित्यिक पत्रकार उत्तम कुँवर”. रूपरेखा. २५:१, पृ. २८८-२८९ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद. २०६२. पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य. दसौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पराजुली, ठाकुर. २०४० जेठ. “चर्चा : स्रष्टा र अनुभूतिपछिको एक अलिखित पुस्तकको”. रूपरेखा. २५:१, पृ. २५२-२५९ ।
- प्रधान, कुमार. सन् १९८४. अ हिस्ट्री अफ नेपाली लिटरेचर. नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादमी ।
- प्रधान, भिक्टर. २०४४. नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- प्रसाईं, यादवप्रसाद. २०५९. “उत्तम कुँवरका कृतिहरूको विश्लेषण”. त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- बन्धु, चूडामणि. २०४० जेठ. “उत्तम कुँवर र रूपरेखा”. रूपरेखा. २५:१, पृ. २६०-२६४ ।

- भट्टराई, घटराज. २०४० जेठ. “उत्तम कुँवर र नेपाली साहित्य”. रूपरेखा. २५:१, पृ. ६३-७१ ।
- _____ २०५१. प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य. दोस्रो संस्क. काठमाडौँ : एकता बुक डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- भट्टराई, राजन. २०६४ असोज. “सीमान्त आकाशमा नयाँ सौन्दर्यशास्त्रको खोजी”. शारदा. १:९, पृ. ६३-७१ ।
- भूर्तेल, बोधराज. २०४६. “उत्तम कुँवरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन”. त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- मिश्र, डिल्लीराम. २०५०. नेपाली प्रतिभा र पुरस्कार. काठमाडौँ : श्रीमती शर्मिला मिश्र ।
- राई, इन्द्रबहादुर. २०४० जेठ. “अवरुद्ध उत्तम”. रूपरेखा. २५:१, पृ. २०-२१ ।
- रोका, रमेशचन्द्र. २०५५. “पारिजातका अन्य विधाको विश्लेषणात्मक अध्ययन”. त्रि.वि. कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण. २०४० जेठ. “नेपाली भाषा र साहित्यका चिरसाधक उत्तम कुँवर”. रूपरेखा. २५ : १, पृ. २६८-२६९ ।
- शर्मा, ज्ञानी कुमारधर. २०२४ जेठ. “उत्तम कुँवरको स्रष्टा र साहित्य पढेर”. नेपाली. पूर्णाङ्क ३४, पृ. ११-३३ ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्. २०६२. शोधविधि. तेस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र दयाराम श्रेष्ठ. २०५६. नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास. पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सम्भव, दयाराम. २०४० जेठ. “उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ता-कला”. रूपरेखा. २५ : १, पृ. १५५-१५९ ।
- सिलवाल, नकुल. २०३९ आश्विन-मङ्सिर. “उत्तम कुँवर”. बगर. १ : १, पृ. १ ।
- सुवेदी, अभि. सन् १९७८. नेपाली लिटरेचर : ब्याकग्राउन्ड एण्ड हिस्ट्री. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- _____ २०६२. “अन्तर्वार्तामा आत्मकहानी : एक गतिशील संवाद”. स्रष्टा र समय. लेखक देवेन्द्र भट्टराई. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- _____ २०४० जेठ. “उत्तम कुँवरका कृतिमा प्रतिबिम्बित बौद्धिक समाज”. रूपरेखा. २५ : १, पृ. १२५-१२८ ।

सुवेदी, राजेन्द्र. २०६४ असार. "नेपाली निबन्धको समसामयिक स्वरूप". मिर्मिरे. ३६ : ३,
पृ. २६४-२६८ ।

हरिमोहन. सन् २००५. साहित्यिक विद्याए" : पुनर्विचार. दोस्रो संस्क. नयाँ दिल्ली : वाणी
प्रकाशन ।